

І. ФРАНКО

ОПОВІДАННЯ

АВГСБУРГ

1 9 4 6

І. ФРАНКО

ОПОВІДАННЯ

НАКЛАДОМ Т.-Ї.

АВГСБУРГ 1946

Промова Франка на ювілею його 25-літньої діяльності.

Першим моїм словом нехай буде щира подяка всім тим, що устроїли отсе нинішнє свято. Поперед усього подяка молодіжі, що не щадила на се трудів і заходів; подяка всім тим, що явилися тут нині: подяка товаришам праці і переконань: щира подяка бесідникам, що промовляли з сего місяця. Подяка вкінці й моїм противникам. За двадцять п'ять літ моєї праці доля ніколи не скупилася мені їх; вони підготували мене наперед, не дали мені застоюватись на однім місці. Я розумію дуже добре вагу боротьби в розвою і вдячний своїм противникам і щиро поважаю тих, що борються зо мною чесним оружжєм.

Коли скину оком по нинішнім зборі, то запитую себе: задля чого зібралася тут така велика і світла громада? Думаю, що не для моєї особи. Я не вважаю себе ані таким великим талантом, ані жадним героєм, ані таким вірцевим характером, щоб моя особа могла загірті всіх до себе. Двадцять і п'ять літ я був тим пекарем, що пече хліб для щоденного вжитку. Я завсіди стояв на тім, що наш народній розвій має бути міцною стіною. Муруючи стіну, муляр кладе в неї не самі тільки гранітові квадри, але як випадє, то і труск і обломки і додає до них цементу. Так само і в тім, що я зробив за ті літа, може я знайдеться деякий твердий камінь, але певно найбільше буде того труску і цементу, котрим я заповнював люки і шпари. В кождім часі я дбав про те, щоб відповісти потребам хвилі і заспокоїти злобу дня. Я ніколи не хотів ставати на котурни ані щадити себе; я ніколи не вважає свого противника завадто малим: я виходив на всяку арену, коли боротьба була потрібна для прояснення справи. Я знаю, що з моїх творів дуже мало перейде до памяти будущих поколінь, але мені се байдуже; я дбав поперед усього про теперішніх, сучасних людей.

Яко син селянина, вигодуваний твердим мужицьким хлібом, я почував себе до обов'язку віддати працю свого життя тому простому народови. Вихований у твердій школі я відмалку засвоїв собі дві заповіді. Перша, то було власне почуття того обов'язку, а друга, то потреба ненастанної праці. Я бачив відмалечку, що нашому селянинові ніщо не приходитьсь без важкої праці; пізніше я пізнав, що й нам усім яко нації ніщо не прийде задармо, що нам ні від кого ніякої ласки не надіяться. Тільки те, що здобудемо своєю працею, те буде справді наше надбання; і тільки те, що з чужого культурного добра присвоїмо собі також власною працею, стане нашим добром. От тим то я старався присвоювати нашому народови культурні здобутки інших народів і знайомили інших з його життям.

Головну вагу клав я завсіди на здобування загальнолюдських прав, бо знав, що народ, здобуваючи собі загальнолюдські права, тим самим здобуває собі й національні права. І сам я в усія свої діяльності (аж був не поетом, не

вченим, не публіцистом, а поперед усього чоловіком. Мені закидували, що я розстрілюю свою діяльність, перескакую від одного заняття до иншого. Се було власне впливом мого бажання — бути чоловіком, освіченим чоловіком, не лишитися чужим у жаднім таким питанню, що складається на зміст людського життя. А пізнавши що небудь, я бажав і всіх сил докладав довести й инших до того, щоб зацікавилися тим і розуміли се. Дехто звиняв мене тим, що важкі обставини життя, конечність заробітку спонукувала мене кидатися на різні поля. Але мені здається, що тут більше причинилася моя вдача, те гаряче бажання — обняти цілий круг людських інтересів. Може бути, що сей брак концентрації зашкодив мені яко письменникови, але у нас довго ще будуть потрібні такі, як я, щоб розбуджували інтерес до духового життя і громадили матеріял, обтесаний бодай з грубого. Фундаменти все так будуються; а тільки на таких фундаментах, на таких стінах може з часом здвигнутися пишне, сміле склепіння.

Так отже не для мене се нинішнє свято. Я чую, що я не заслужив на него. Але воно наповняє мене радістю як симптом, як знак того, що в широких кругах нашої громади займається або й сильно вже горить те саме бажання освіти, свободи і широкого індивідуального та громадського розвою, бажання, котрого виразом є мої писання. Вийшовши з самого дна нашого народа, я старався однакою любовю обняти всі його верстви, а нинішнє свято є для мене знаком, що у нас будиться, а декуди вже й ярко палає бажання солідарности з нашим найменшим братом. Тільки ненастанна, жива стичність з людьми може охоронити наше письменство від манівців; тільки солідарність з тим нашим бідним, сірим, але конкретним братом охоронить нас від абстракцій і доктринерства, поведе наш національний розвій простою, вірною дорогою.

Ще раз дякую Шановній Громаді за вчорашній вечір. Здається, не потребує обіцувати, що й надалі я не зійду з тої дороги, якою йшов досі. Така вже моя натура, що праці свої не покину ніколи; се не жадне геройство, а просто елементарна сила веде мене сею дорогою, сила моєї хлопської крові.

Певна річ, що у моїй діяльності було чимало помилок, — але хтож, роблячи якесь діло, не помилився? І на нині я можу дивитися на ті помилки спокійно, бо знаю, що або мені самому або иншим вони служили осторогою і наукою. А щодо себе самого я завсіди держався тої думки: нехай пропаде мов ім'я, але нехай росте і розвивається руський народ!

Лесихина челядь.

I.

Пречудовий літній поранок. У холоднім, легенькім вітрі ледви-ледви леліється широкий лан жита. Жито мов золото. Колоссе неначе праники, аж похилилося під вагою зерна та перлових крапель роси, що позвисали з кожної стебелки. Стебла стоять високі та рівні, жовті і гладкі між зеленим листем повійки, полетці, осету та иншого буряну, що стелиться сподом. Денеде видніється зпосеред того золотого, шумливого та пахучого моря синє чаруюче око блавату або квітка куколю, або дівоче, паленіюче лице польового маку.

Зійшло сонце. Зацвірокотали свершки на всілякі лади, забреніли великі польові мухи, затріпоталися барвисті мотилі понад колосистим морем. Природа ожила. Вітер подув сильнійше, подув теплом зі сторони ліса і зачав стрясати срібну росу з трав і цвітів.

У селі піднявся гамір, закипіло життем. Вигін запестрівся від худоби, яку гнали на пашу. За худобою йшли заспані та нематі пастухи. Деякі лишень, які вспіли вже й поспідати, співали весело, гойкали та вилускували батогами, женучи свій товар.

З хат закурився дим. Господині топлять зарана, щоб вчасно зварити обід; молодших виправляють в поле.

Лиш у старої Лесихи не куриться зо стріхи. Хоча там їх три: стара, донька Горпина і молода невістка Анна, але вони таки ніколи рано не топлять, усе в вечір. Вечером спечуть та зварять, що там треба, — а весь день божистий не дбають. Запопадні господині, хоть куди!

Газдівство у старої Лесихи несогірше. Хата хоть стара, та ще добра; будиночки нові, просторі і опрятні, худібка красна, що, Господи, гладке кожде мов слимак. Пасіка також по смерті небіщика Леся не пішла ніворотом. Лесиха приняла старого діда жебручого Зарубу в хату, обшила, обхамрала, — та й уже старий літом і пасіки пильнує, і коло хати найменшої крихіточки допантрує.

Лесиха була й справді жілка дуже господарна та запопаднава. Сукриста дуже та тверда. Бувало як на що завізьметься, то хоть рака лазь, усе поставить на своїм. Хоть волоссе в неї і сивіло, то лице її було

червопе і здорове, як цвпкльовий буряк. Облесного її масного язика в неї не було. За те говорила все уривчасто і якомсь мов сердито. Жарту або якого иншого радого та щирого слова не чув від неї нікто. Кождому, аби хто, вміла дотяти своїм гострим язиком. Правда, — кажуть — не з добра вона така й стала. Небіщик Лесь, повідають, убивав її тяжко за молодих літ, прибывав кілком за косу до лави та бив... З горя вона тоді нераз і напивалася, і той звичай лишився у неї ще й дотепер, хоч ніколи п'янство не довело її до того, щоб розтренькувала та прошастувала гірко запрацьоване добро. Коли пила, то пила сама. В її хаті ані в селі нікто від неї ніколи й не понюхав порції горілки. Стара Лесця була дуже тверда і скупа.

Гнат Лесишин довго не міг ожентися. Ніодна дівка в селі не хотіла йти за нього. Не знати, чи то тому, що був такий злий та забіяка, чи тому, що такий поганий. Волоссе червоне, очі маленькі, хитрі як у якого Татарина, сам великий, голова як макітра, а губи мов подушки, такі повіддувані. Ну, не про те річ, — най його там Божа Мати судить! — але досить на тім, що нікотра дівка не хотіла йти за нього. Ще — не знати, як і чому — плели щось люде, що Гнат не зовсім має чисті пальці, нераз там крізь них і дещо чуже прослизнеться. Не знаю, як де, а в нашім селі вже нема гіршої ганьби, як коли кого обнесуть, що він злодійкуватий. І ніби то не злодій, нічого кримінального за ним не водиться, а злодійкуватий. Як то кажуть: „має неруш у руках“. Чи в ночі пару снопів із поля. чи в день деяку дрібницю з чужого пустого обійстя потягне, тай то чи бачив хто, чи не бачив, досить, що вже як піде така слава про чоловіка. то ніяк він не змие її з себе. Таке було і з Гнатом Лесишиным, тому то не міг він довго ожентися. Нікотра не хотіла йти за нього тай годі.

Але вкінці трафилася таки одна — Анна Тимпшина. Пішла вона за Гната, та на своє горе. Бідна сирота, без вітця, без матери, тільки й віна внесла в Лесишину хату, що свої чорні брови, карі очі, та двоє рук робучих, та терпливе, послухше і покірливе серце. Ой зазналаж вона долі за Гнатом! Не минув рік. а вже стала щезати її краса, погасати блиск ока, хилитися до землі вродлива

голова! Звичайне — гризота, сварка та бійка! Кого вони не пригнуть до землі, не позбавлять веселості?...

І от вам уся Лесихина челядь. Ага, був ще у Лесихи хлопчина наймит, Василь, що пас худобу. Його прозивали Галаєм, бо вічно, скоро вжене худобу в ліс, гадає-коче та галайкоче, і не вгаває на волосок. В одній хвилі і коломийки задробить, і думки затягне, і весільної, і з псалтирі та гласів церковних. Не був він письменний, усе те переймав зі слуху, і аби вам одну співанку вмів скінчати. Голоси та співанки плелся в його голові в якісь дикім неладі і мотался, мов ключче сіна в буйнім вітрі. Вони не цікавили, а тільки заглушували його. Він співаючи не тямив о світі ані о собі. Худоба брила ніворотом. А як хто инший співав, то він не любив слухати. Сказано, якийсь туманувагий. З чого йому таке пішло, Бог знає. Може також з нужди та бійки. Ой, бо то й натерпівся він усілякого лиха, відколи померли його родичі на холеру. Вони, кажуть, були багатенькі і пестили дуже свого Васильчика. Смерть забрала їх нагло одного дня, — Васильчик перейшов у чужі руки, а чужі руки, звісно, як гладять! Били його, бо був розпещений, упертий, лінивий. Выгнали з нього ті хибі, та заголомшили молоду голову, затоптали остатню іскорку дитинячої свободи і живості. Масток зліз у чужих руках, мов сніг у воді, а Василя дали на службу до старої Лесихи. А тут, звісно, він попався ще в твердшу школу. Тут його допікали не стільки бійкою, скільки голодом та тою ненастанною гризнею, якою Лесиха вмела зідати чужу душу як іржа залізо. А Василь мов і не чув. Поки в хаті, серед людей, то мовчить, ходить як туман, а скоро тільки впрветься на самоту, в ліс, на толоку, то співає-співає, а властиво галайкоче без тям, людям на сміх, а собі мабуть на полєкшу, а бодай на забутте, на оп'янінне та безтямність.

II.

Лесиха, сказано, запопадлива, перша йде зажинати з донькою і невісткою.

— Най-но, чи наш Галай і нині пустить худобу в царину, чи буде тямити вчорашні синці? — заговорила якомсь ніби жартуючи, з осміхом Лесиха, йдучи передом та поблискуючи новим серпом під пахою.

— Ба, а чому ж би не пустив? Як зачне вигалайкувати, то й про світ забуде, не то про худобу! — відмовила Горпина. Її гарне, молоде лице світилося здоровим румянцем супроти сходячого сонця. Вона одна була ще найщасливіша на всю хату. Мати любила її, хоть правду сказавши, не раз і Горпині доводилося конштувати гіркої від матери або від брата.

— Ой, так, приголомшили бідного хлопця, як kota загорілого, та тепер добивають! — шепнула ніби сама до себе Анна. В серці бідної сироти найскорше збудилося пожалування над таким же круглим, нещасним сиротою.

— Ага, свій усе зі своїм рука! — відрізала їй гнівно Лесиха. Вона зачула тихі слова невістки.

Сирота, а писок як ворота! — кричала дальше. — Не бійся, моя віточко, і ти би варта з ним на одну гилу! Зійшлися обоє, тай зараз одно над другим і жалується. Ей, Божа би вам Мати не дала просвітлої години, що ви мою працю дармо марнуєте, мій хліб дармо жрете, а все дельом-подельом поводитесь.

— Ну, мамо, вже знов починаєте? — огризнулася Горпина. — Тай як вам не сором таке говорити? Та ви би, здається, й камінь із місця рушили своїм язиком, щоб не лежав дармо та не забирав місця, не то живу людину. Та хіба ми не робимо, дармо хліб їмо?

— Ой, роби-те! — протягаючи слова передразнила Лесиха. — Так робите, як той, у кого глиняні руки і капустиана голова. Як би не гукати на вас, не думати за вас, то було би з вашої роботи стільки потіхи, як із торічного снігу.

Лесиха замовкла. Задихалась. Ніхто більше не обзивався.

Прийшли на місце. Анна вибрала місце на межі, де склала полуденок. Лесишина нивка була шість загонів за-широка. Три їх за день могли її набезпечно впорати.

Лесиха тут уже порядкує.

— Ти, непотрібе, — відізвалася прудко до невістки, — ставай онтут! (Показала найширший загін). Ти (до доньки) сюди, — а я на прилуду!

Поставали.

— Господи, помагай! — сказала Лесиха і перша ужала жмінку спілого, волосистого жита, перша зробила перевесло, звязала снопок і відставила його на бік. Те первачок, він на урожай значить.

— Ану, до роботи! — промовила знов. І три жіночі голови схилялися до землі, рум'яніючи. В руках заблискотіли серпи, захрустіли тверді стебла жита, підтинані блискучим, зубчастим залізом. Жменя за жменю паде на землю. Гарним, протяглим луком перемикають жінці нажаті жмінку понад головою за себе і кладуть на стерні. Час від часу одна випрямиться, вимене жмінку жита, стрясе з пашнистого бур'яну, розділить на двоє, скрутить перевесло і простре його на свіжий, пахучий стерні. Свершки, жуки і всяка комашня утікає поперед серпами. Часами й злявана сіра миш висмикнеться зі своєї нори, перебіжить попід ноги жінчиси, тай знов повзне в ямку.

Рано, за холоду, з росою добре жати. Хрун-хрун, хрун-хрун... Лиш тільки всього й чути, та шелест складаного в снопи жита.

Але поволі-поволі свіже, польове повітре, широка самота і тишина поля, одностайність роботи спонукують духа, щоб виявив себе. Розмова не легко тут завяжеться. — стара Лесиха все її якось прикро перерве. От одно що, так се пісня.

І поволі-поволі із загальної тишини і одностайного хрупання стебел вирізується чудовий, срібний, зразу тихенький, мов несмілий голосок. Се Горпинин голос. Стара жне, не зважає на те. Горпина стає сміливіша, голос міцніє, із серця нехотя злетіть тужна пісенька:

Туди лози хилилися, куди їм похило;
Туди очі двилися, куди серцю мило.

— Гей, ти неліпо якась! — крикнула Лесиха до невістки, — чи вже лпшаєшся? Вже тобі руки покупило, чи що?

Анна, слабовіта й так, не змагала на найшпріім загоні йти порівно з пишпми. Вона лпшлася була вже майже о півтора снопа ззаду.

— Щож бо ви, мамо, мене нпні вчепилися, як оса? — відрекла вона, зібравшися якось на відвагу, але не підводячи голови. — Хіба не видите, що не

можу борше жати, бо загін шпрокий? Ваша прихуда не те. Лацно вам виварачати!

Се розлютило Лесиху.

— О, дивіть мені на неї! Яке сміле та угурне. Ще й своє рило ставить напротив мене! Ей, неогого моя! Коби мені борзо вечір, прийде Гнат із косоваги не будеш ти така широка!

Анна хотіла ще щось відповісти, але Горпина шепнула до неї:

— Дай спокій, сестрице! Мама все мусить теркотати. Жнім разом!

Анна замовкла. Горпина зачала її все піджинати, майже пів загопа собі забрала. Була то щира душа, не в маму вдалася, та часом лише говорила під її лад, бо знала сукристу материну натуру. Знов стало тихо, лише стебла хрупотять та час від часу серп бренькає о камінець.

Горпина десь з перегодом затигла другу пісню. Зібралось Анні на тугу й жалонці, і вона також силкувалася вилити їх піснею. Вона несміло та рівно і переливно затигла:

Зайшло сонінько за вікошійько,
Як промінное коло;
Вийди, миленька, вийди, серденько,
Промов до мене слово!
Рада бим вийти, рада бим вийти,
До тебе говорити, —
Та лежить нелюб по правій руці,
Боюся 'го збудити!

Лесиха слухала пісню, затиснувши зуби. Кілька разів зпід лоба суворо поглянула на невістку. Анна не бачила того, жала далі і співала. З її тусклого ока скотилася навіть груба сльоза і впала на серп. Знак, що й серце її співало туж пісню, не лиш уста.

— От, що їй на голові! Господиня моя зателепана! Які співаночки виводять! — перебила гнівно Лесиха.

— Дайте бо ви, мамо, Анні спокій! — з серцем відрізала Горпина. — Що вас за говорінка начала? Ні говорити, ні плакати, ні сміятися не даєте, ще й співати бороните! Яка мара далі витримає у вас?

— Но, но, розтрікоталася, сороко куцохвоста!
— скрикнула мати. — Волиш жати та тихо бути! Не бійся, знаю я, де у тебе раки зимують! Лиш мені не мовчи, то й ти будеш знати, по чому докоть борщу!

Знов одностайно і понуро йшла робота. Стара хвиля від хвилі покривувала на невістку, то на доньку, мов окомом. Уже сонце геть-геть підійшло. Жито вдалося на поміть та встелювало широкі загопи. Вже наші три женчихи пополудніували і не спочиваючи взялися знов за діло. Сонце жарило, з лиць котився піт. Сверхки цвіркали голосно та пропикливи. Здавалося, що їх голос лунає десь глибоко під землею і впадає до вуха, мов гострий кремінний пісок. Окрім свершків усе затихло, все поховалося в тінь перед падючим соняшним проміннем. Лиш люде, пани сотворіння, мучаться тоді, коли спочиває природа.

III.

— Лесихо, Лесихо! — чуття голос якогось косаря зпід ліса.

Лесиха встала, приложила руку над чоло і вперла очі в далечінь.

— Чи не видпте, онде трп ваші корови в вівсі? — кричав голос дальше.

Із ліса долітало галайканше і верескливий спів Василя:

Ой там на горбочку
Сидів дідько в черепочку,
А ми його не пізнали...

Гей (оте „гей“ тяглося безконечно довго) матиж моя, мати, Пусти мене погуляти...

Го о-о-а-усподн, воззвах тобі, услиши мя!..

— Ах, чортів накоренок! Уже знов змалював! Бодай же ти з себе печінки викричав! Василю — гей! Василю — гей! Дідьча би тобі мати в печені всадилася! Ту-у-мане вісімнайтцятпй — на! А не видпш, що корови в шкоді — га? А, повилазили би тобі тоті сліпаки, та би тобі повлазиви!

— Господи помило-о-ой! — ішов відгук із ліса. Те „дой“ тяглося знов дуже довго і згубилося вкінці десь у далекім, темнім лісі.

— Галаю — на, Галаю! — закрпчав знов косар зпід ліса. — А не виженеш ти собі корови з царини? Вигвало би тебе, як Бачинську гору, га!

— Ой туду, ду, ду, ду, ду, за водами я йду!
— репетував Галай з ліса.

Косар мабуть стратив терпливість, ухопив кося на плече та побіг сам виганяти корови з вівса. Вігнав їх у ліс і щез за ними в темряві зелені. Лиш незадовго чутно було крик і ревіт Василя.

— А то, то, то! — приговорювала Леспка, знов схиляючися до жнива. — Най з нього там і третю шкіру здіме, слова йому не скажу! Най пантрує худоби, а не галайкоче!

Вечеріло. Сонце пишно закотплося за сині гори. Мряба зачала налягати на луки і клубитися чимраз ширше сьвими туманами. Зпід неї, мов дитина зпід теплої пивни, обізвалися деркачі. Перепелці запітвіліткали з жита. Вітер повіяв від мочарів теплом та запахом сирого лепеху і татарського зілля. Любо якось та легко ставало на серці.

Наші женчпхи дожали пивки, поставали, повипростовували крижі та відсапували.

— Ладний деньок буде завтра, — промовила Леспка якось ласкавійше, як звичайно. — Богу дякувати, що ми тут нині впоралпся. Завтра треба буде ячмінь на Базарищп схоптити.

— Ладна ніч буде нині! — прошептала Горпина, легко почервоніла і зіткнула.

Анна всміхнулася до неї, та якось сумно, мов кризь сльози. Вона одна знала про тайну Горпининою дівочого серденька, про її любов до вродливого, чорнобрового парубка Митра Грома.

— Ну, чого стоїте! Анно! хопти узбирати, коровам до припусту! Ти, дівко, бігай, телята наші! Ну, борше!

Анна зараз метнулася мовчки, раднійше, як звичайно. Чаруюча сила лежить в однім однісіньким ласкавійшим слові! Горпина підбігцем і приспівуючи поквпидлася додому, а стара Леспка, положивши серп на голову вістрем до хустки і завдавши собі на плече сніп первак, гордо помела за нею. Остатня прийшла додому Анна, двигаючи на плечах велику верету свіжого, пахучого та цвітнстого буряну. Корови чекали вже на

неї, а побачивши свою звичайну вечерю, зачали ричати з радості і стовпилися разом коло сіяних дверей, чекаючи, аж прийде черга на кожду йти до сіней, перекусити смачного зілля і віддати в чистий скопець свій щоденний запас молока.

IV.

Уже геть-геть смерклося. У Лесихи затоплено в печі і огонь палає ярким, червоним світлом. Анна з Горпивною пораяться, варять що треба на завтра. Дід Заруба голосно говорить молитви, сидячи на припечку, а Василь, наслухавшись сварки Лесихи і відібравши зо два бухнаки межі плечі, поліз на піч і заснув, не чекаючи вечері.

Під вікнами почувся тяжкі мужицькі кроки і бреньк коси, а троха згодом увійшов Гнат у хату, кинув старий солом'яний капелюх на лаву і сів кінець стола.

— Ти на, Галяю! Бики поприппинані?

— Поприппинані, поприппинані, — відповіла Анна, миючи миски і заходячися коло вечері.

— А ти, газдне, де твої серпи лежать?

— Або деж? Адаже в сінях над одвірком! Деж би мали?...

— Ага! Аби я був троха не діздрів, був би собі ногу на вік віченний просядав! Під самим порогом!

— То певне коти...

— Ой, небого моя! Лиш ти не пантруй моєї праці, як ока в голові! Не маеш свого що розмітувати! Не принесла ти мені тут ніякого віна!

Анна замовкла. Її дуже прикро вколало те слово. Нащо ж ти брав мене? Адаже ти й тоді видів, що я бідна! Такі гадки ти слепся йти до голови, але смілости не було у неї кинути й собіж ними Гнатови в очі.

— Ну, спати! — комендерує Лесиха. — Ти, не потрібе, огонь у печі погаси, грань позамітай у закутець, чуєш? Горшки у піч, най крупн на завтра доваряться. Горпиво, води ще нема! Рушай по воду, а хутко!

Анна почала поратися, а Горпина ввбігла до сіней. Тут лише злопотіла коновцями та й коромислом, рипнула дверми, а з обори чутно лиш було веселу пісеньку:

Кобим була така красна, як та зоря ясна.
Світпла бди миленькому, ніколи не згасла!

— О, які їй по голові сверщки цвіркочуть! — відізався сердито Гнат, роздягаючись. — Мамо, не виспайте її ніколи вечером за водою!

— Або чому?

— Та хіба не знаєте? Той довгоносий Громик, он ізза дороги, щось дуже до неї...

— Що? — верескнула Лесиха. — Тото засмаркане сміє підлазпти до моєї доньки? Тажє я йому волоссе обмпкаю на його капустяній голові! Я йому піду до матери, най його собі держить, коли не хоче, щоб йому яка кавза сталася!

Гнат ляг уже на постіль. Лесиха довго ще сапала та ходила по хаті.

— Ей, най но я його зловлю в свої руки! Буде він матися! Підсвинок якийсь ходить! Адже як його пірву за лабу, а за другу пристуцлю, то його розідру.

— Угу, а вам що таке, мамо? — зачала уговорювати Анна. Вона досі мовчала на тоту бесіду, кінчила прятати. — Що вам такого припало? От, слухаете, що Гнат плете! Та най скаже, чи видів коли своїми очима, аби Громик зачіпав Горпину?

— О, який мені тут із неї адукат! — відкрикнув на постели Гнат. — А не підеш ти спати, ти, робітнице моя неплачена!...

Лесиха роздяглася і лягла на запічок, де Анна постелила вже була для неї мягку перину і два заголовки. На печи хропів уже голосно дід Заруба, та час до часу галайкав крізь сон Василь.

— Діду, а оберніться на другий бік! Не хропіть так, піч завалиться! — крикнула Лесиха, штуркаючи діда в бік.

— Бог заплать! Ручечкам роботящим і ножечкам приходящим і головам вислухащим, — зачав Заруба крізь сон свою звичайну молитву, але зараз же обернувся на другий бік і втих. По хвилі заснула й Лесиха.

Тихо стало в хаті. Місяць несміло, блідо проглядає крізь мутні шибки. Анна ще не лягала спати. Вона сперла голову о вікно, а лікті о варцаби і довго стояла, тяжко задумавшись. Над чим вона думала? Бог знає. Може переходили поперед її очима її літа молоді, невеселі, сирітські. Може пригадувалася її серцю яка перша,

щаслива, безталанна любов, бо в очах закрутилися дві сльози, а з уст ледво чутно полилася сумна думка :

Шуміли верби в Поповій Дебри.
Тай лозовоє пруття;
Люблю тя, дівча, люблю, серденько,
Про людей не візьму тя.
Не так про людей, не так про людей,
Отець, мати не велить...
Мене за тобов, мене за тобов
Само-серденько болить!

— Жінко, ти каланнице моя неприторонна! Що ти, вибралася мпши ловити, чи що? Чому спати не йдеш? — обізався Гнат.

Анна схаменулася, обтерла сльози і влякла до молитви.

Молилася довго, горячо, простими, сердечними словами.

Знадвору долітало іржане коней, яких конюхи гнали на пашу, то жалібний голос сопілки, то дерканне деркачів у траві. Загавкала собака і затихла. Заклекотів злізнений бузько на сусідовій хаті. А на вигоні прощалася Горпина зі своїм любком.

— Горпино, серце, зажди ще хвиличку! Ми ще й не наговорилися.

— Ні, Митрику, нема коли, мама будуть сварити. Ти знаєш, які вони! Добраніч тобі! А завтра...

Не докінчила, хопила коновці з водою і побігла до хат.

— Еге, завтра, — шептав за нею Митро. — Хто знає, яке те завтра буде.

Довго поглядав з вигона на Лесвишину хату, а далі й задумався.

— Чи не дармо я її люблю? Чи віддасть її стара Лесвіха за мене? — подумав він. Серце йому стислося, колп погадав про свою бідність.

— Треба робити, заробляти що сили, а чи що з того вийде?... Таке то наше гречане...

Зітхнув важко, витяг сопілку зза пазухи, зажав. Затялівав, та так дрібно та тужно, немов би в тім голосі тонула вся його надія на тихе щасте.

— Гірка моя доле! — прошептав Митро і повернув у свій вигін до бідної, вербами обсаженої хатини,

де жила його стара мати. Зміж густих зелених верб муті було по хвилі парубоцький голос, що виводив пісню :

Ой ще кури не піли,
Кажуть люде: день білий!
Ой вийди, вийди, хороша дівчино,
Поговори зо мною!

(Лолли, у червні 1876).

Малий Мирон.

I.

Малий Мирон — давня дитина. Батько втішається ним і каже, що він чудово-розумна дитина, але батько, звісна річ, сторонничий суддя. Тай ще Миронів батько — чоловік уже в літах, ледво дочекався дитини, і значиться, яка там будь собі дитина, все вона у нього золота і розумна і гарна. Сусіди тихо шептали собі, що Мирон „якесь не таке як люде“: іде тай розмахує руками, гуторить щось сам до себе, візьме прутик, швакає по повітрі, або стинає головки з бодяків та ластівячого зілля. Серед вищих дітей він неспілий і непрворний, а коли часом і відізветься з чим будь, то говорить таке, що старші як почують, то тільки плечима стискають.

— Васплю — говорять малий Мирон до малого Васпля — ти доки вмієш рахувати?

— Я? А доки маю вміти? Пять, сім, парканайцять.

— Парканайцять! ха, ха, ха! А то кільки парканайцять?

— Ну, кількиж має бути? Я не знаю!

— Та то ні кільки. От сядь лишень, будемо рахувати!

Василь сідає, а Мирон починає рахувати, цюкаючи за кожним разом бучком о землю: один, два, три, чотири...

Василь слухає, слухає, а далі встав і побіг. Мирон і не замітив: сидить, цюкає і рахує далі й далі. Надійшов старий Рябина, халкає, харкотить і охає, — Мирон не чує, все своє. Старий зупинився близь нього, слухає, слухає... Мирон дорахував уже до чотирьста.

— А ти невітцівська дитино, е! — сказав старий своїм звичайним, троха носовим голосом, — а ти що робиш?

Малий Мирон аж звергся і обернув заликані оченята на старого Рябину.

— Та ти землицю святу беш, е? Ти не знаєш, що землиця наша мама? Дай сюди той бучок!

Мирон дав, не розуміючи майже, чого хоче від нього старий. Рябина шпурнув бучок геть у кропиву. Мирон трохи не заплавав, не так за бучком, як за тим, що старий перервав йому рахунок.

— Іди додому та „Отче наш“ говори, е-е-е, аніж масиш такі збитки робити! — сказав старий з суворим видом і пошкандибав далі. Мирон довго глядів за ним, усе ще не можучи зрозуміти, за що се старий прогнівався і чого хоче від нього.

II.

Малий Мирон над усе любить бігати сам по зелених, цвітєстих лугах, поміж шпроколисті лопухи та пахучий ромен, любить упиватися солодким запахом росистої конюшини та квітчатися прплипчастими лопуховими гузками, яких так і насилє на себе від ніг до голови. А ще річка, через котру з города треба йти на пастівник, невеличка, супокійна підгірська річечка, з глибокими, стрімкими та обривистими берегами з глинистим дном, з журчачими бродами, котрих дно покрите дрібними плиточками, оброслими мягким, зеленим водоростом, довгим, мов зелені шовкові пасма, — ота річка, то правдива роскіш, то сильна припада для Мирона. Там він цілими годинами любить сидіти, захавшись в високий зелений косітник або між густе лапасте листє надбережного підбілю. Сидить і вдвляється у плюскітливу воду, в мигаючу під напором хвилі траву, в ковпків; що час від часу вилазять зі своїх печер або виплывають із глибошого плеса, нипають по дні, шириючи за водяним хробацтвом, то знов вистоборчують свою тупу, вусату мордочку аж на воду, хапнуге раз повітря таї утікають чим борше в свою криївку немов би закоштували не знати якої приємаки. А тимчасом сонце жарить із безхмарного, темно-блакитного неба, гріє Миронови плечі і все тіло, але не пече його

за широким листом. Любо йому. Невеличкі його сірі оченята живо бігають, дитиняче чоло стягається, — думка починає рушатися.

— От сонічко, — чому воно таке невеличке, а тагуньо казали, що воно велике? То певно в небі лиш така невеличка дірка прорізана, що його лиш стілько видно!

Але зараз же в його голові заворушлася й друга думка.

— Ба, а як же воно? Сходить, там дірка мала; заходить, то й там дірка. Хібаж дірка разом із сонцем по небі ходять?

Се не може йому поміститися в голові і він обіцяє собі, що скоро додому, то зараз запитається татуня, яка то в небі на сонце дірка прорізана?

— Мироне! Мироне! — чути здалека крик. То мати кличе. Мирон почув і схопився, збіг із беріжка над бродом; аби перейти через річку, тай нараз зупинився. Богато разів уже він переходив через річку, тай нічого, а тепер нараз нова поява впала йому в очі. Він стояв якраз проти сонця і, дивлячися в воду, побачив нараз замість плиткого дна, камінчиків і мягких зелених пачосів водоросту — одну бездонно глибоку синяву. Він не знав іще, що се небо з води всміхається до нього, і зупинився. Як же тут іти в таку глибіню? І відки вона взялася нараз? Він став і почав уважно розглядати глибіню. Усе однаково. Він присів. Однаково, — тільки при беріжку видно знайомі камінчики тай чути звичайний любий журкіт води на броді. Він повернувся лицем у другий бік, за сонцем: глибіню щезла, брід плиткий, як був. Се відкрите і втішило і здивувало його. Він почав повертатися на всі боки, пробуючи і втішаючись дивним явищем. А про мамин клик і зовсім забув.

І довго так стояв малий Мирон, то схиляючись, то повертаючись над бродом, але лізти в воду все якось не смів. Усе здавалося йому, що ось-ось серед плиткого, камінчастого броду земля розскочиться, і зіне бездонна, блакитна глибіню під річкою, між високими берегами, і полетить він у ту глибіню далеко-далеко, щезне в ній мов трісочка кпнена в глибоку темну вриницю. І хто знає, як довго був би він стояв над бродом, як би

не був надійшов сусід Мартин, що з вилами й граблями квапився до сіна.

— А ти чого тут стоїш? Он там мати кличе тебе. Чому не йдеш додому?

— Та я хочу йти, але боюся.

— Чого?

— Та от, адить! — І він показав бездонну синяву в воді. Мартин не порозумів.

— Ну, та чого тут боятися? Адже плитко.

— Плитко? — спитав недовірливо Мирон. — А от яка глибінь!

— Глибінь? Ади, що не глибінь, — сказав Мартин, і як був у ходаках, так і перейшов через брід, мало й замочивши їх. Той перехід Мартина осмілив і Мирона і він перейшов через воду і побіг горі огородом додому.

— Яквй се дурний хлопець! Пять літ має, а ще броду боїться, — пробовкнув сусід і пішов до сіна.

III.

А коли літом усі старші з хати підуть у поле, Мирон лишається сам, але не в хаті. В хаті він боїться. Боїться „дідів у кутах“, т. е. тіней, боїться череватого комина, чорного в нутрі від саджі, боїться грубої деревляної кляки вбитої в віконце, що в повалі для пропускання диму від скипок, якими світять зимою. Мирон лишається на дворі. Там він може собі гуляти, рвати зілечко і розщипувати на кусники, будувати хатки з трісок і патичків, що на дровитни, або й так собі лежати на приспі та грітися на сонці, та слухати цвіркоту воробців на яблінках, та глядіти на синє небо. Любо йому, і на дитиняче чоло знов немов хмарка набігає — се думка надходить.

— А чим то воно чоловік усе видить? і небо і зілле і тата з мамою? — таке питання насувається йому ні звідси, ні звідти. — Або чим чує? Он каня кевкає, кури кудкудачуть... Що то таке, що я тото чую?

Йому здається, що все те чоловік діє ротом, і видить і слухає. Рознімає рот: так і є, видно все, чути все...

— А може ні? Може очима?

Зажмурює очі. Ов, не видно нічого. Рознімає: видно й чути. Зажмурює знов — не видно, але чути.

— Еге, так ось воно як! Очима видно, а чим же

чуті? Знов рознімає і затуляє рот — чути! Далі очі — все чути. Аж ось прийшла думка — заткати пальцями вуха. Шум-шум-шум. А то що таке? Чути шум, але не чути ні кудкудакання курей, ні кевкання кані. Віднімає пальці — чути кудкудакання, а шуму нема. Другий раз — те саме.

— Що се таке? — міркує сам собі Мирон. — Еге, знаю вже! Вухами чую кудкудакання, а пальцями чую шум! Аякже, аякже.

Пробує раз і другий — так, зовсім так!

А коли поприходилилi жінці на полудне, він підскакуючи біжить до батька.

— Татуню, татуню! Я щось знаю!

— Та що таке, моя дитино?

— Я знаю, що чоловік очима видить.

По батьковім лиці перебіг усміх.

— А вухами чує кудкудакання, а пальцями шум.

— Як, як?

— Та так, що як не заткати вуха пальцями, то чути, як курка кудкудакає, а як заткати, то чути тільки шум.

Батько зареготався, а мати, гостро позирнувши на Мирона, сказала намахуючи йому ложкою:

— Іди, прибудо, йди! Такий парубок великий, що вже би далі женився, а такі дурниці говорять! Чому ти ніколи не погадаєш наперед, що маєш сказати, а все десь таке ляпнець, мов на лопаті вивіз?.. Таже чоловік усе чує вухами, і шум і кудкудакання.

— А чому ж не чує разом? Тільки як не заткати вух, то чує кудкудакання, а як заткати, то чує шум? — запитав малий. — От потрібуйте самі! — І він справді для перекони заткав свої вуха пальцями.

Мати проворкотіла ще щось, але відповіді на те питання не знайшла.

IV.

А вже найбільша була біда Миронови з тим мисленням! Не вмів мислити, тай годі. Що тільки бувало скаже, все якесь, не таке, як треба, все мати або хто будь другий каже йому:

— Та чому ти, тумане вісімнадцятий, не помислиш

уперед, що маєш казати, а так бовтаєш, як той рибак бовтом бовтає!

І що вже бідний Мирон не намучився, щоб вимислити, а потім сказати щось розумного, — ні, не можна, тай годі. Бідний Мирон прийшов до того переконання, що він не вміє мислити!

Ото раз сидить уся родина при обіді, довкола великого стільця насеред хати. Мати подає капусту. Капуста добра, з салом, ще й крупамп засипана. Всі їдять її мовчки. Малий Мирон укусив разів зо два, а далі задивився на те, що так тихо стало в хаті, ніхто й слова не скаже. Ні відси, ні відти здається йому, що власне тепер йому випадає щось сказати. Але що би тут такого? Треба наперед розмислити, а то всі будуть сміятися, ще й мама насварять. Що би тут сказати? І малий Мирон зачинає мислити. Ложка, як ніс її від рота до миски, так таки застила в повітрі враз із рукою. Очі недвижно вперлися в пустий простір, а далі мимо-вільно зупинилися на образі Матери Божої, що висів на стіні; губи тільки рушаються, мов щось шепчуть.

Слуги побачили се, зирнулися поміж собою, трунули одно друге ліктями, а дівка-служниця шепнула навіть до старого Івана;

— Ану, він зараз якусь дурницю вистрілить.

— Ба, не знати, — почав звільна Мирон, — чому тото свята Матінка дивиться, а капусти не їсть?...

Бідний Мирон, хоть і як мучився, не міг нічого ліпшого придумати, може длятого, що його насилу заставляли думати „так, як люде“.

Сміх, регіт, звичайна нагана матери враз із „ту-маном вісімнайцятим“, — бідний Мирон заплакав.

— Та щож, коли я не вмю мислити так, як люде!
— сказав він, обтираючи сльози.

V.

Що з нього буде? Який цвіт розіветься з того пупінка? Се й проповісти не тяжко. Лучаються по наших селах доволі часто такі дивовижні появи. Все у них змаленьку не так, як у людей: і хід і обличче і волоссе і слова і вчинки. А коли прийдеться такій дитині вів жити під тісною сільською стріхою, без ширшого досвіду, без яснішого знання, коли відмалку нетямучі

родичі почнуть натовкати в неї все на такий спосіб, „як звичайно у людей“, то їм і вдасться придавити вроджений нахил до своєрідного; всі невживані і приголомшені здібности дитини заніміють і занидіють у завязку, і з малого Мирона вийде кепський господарь або, що гірше, не доразу приголомшена живість та прудкість характеру попре його до злого, не можучи розвинути на добро — стане він забіякою, ворожбитом, що віритиме у власні привиди, і буде туманити людей із щирого серця.

Але коли така дитина натрапить на любячого і, що головне, не дуже вбогого вітця, котрий схопе і зможе потягнутися з останнього, щоб своїй дитині отворити очі і світ, то тоді — щож тоді? Чи ви думаєте, що доля дитини стане кращою, так, як звичайно розуміють люди кращу долю? Коби не так! У школі дитина хататися буде науки на диво, впиватися буде нею, як недужий свіжим повітрям, і скінчить на тім, що перейметься правдами науки і забачає перевести їх у житте. І стане малий Мирон горячим проповідником тих правд, понесе їх між темних і пригноблених, під рідні сільські стріхи... Ну, і незавидна чекає його доля! Навістити він і стіни тюремні і всякі нори муки та насилля людей над людьми, а скінчить тим, що або згине десь у бідности, самоті та опущенню на якісь піддашу, або з тюремних стін винесе зароди смертельної недуги, котра перед часом зажене його в могилу, або стративши віру в святу, високу правду, почне заливати червяка горілкою аж до цілковитої нестями. Бідний малий Мирон!...

(1879).

Рубач.

(Присяжучю пам'яті Михайла Драгоманова).

В часі моєї далекої і важкої мандрівки зайшов я в величезний, густий ліс — і заблудив. Лісовий холод, що звичайно так відсвіжує, тепер пригнітав мої груди, як сумнів пригнітає душу. Величезні, чорні гідяки грізно висіли надо мною, злобно шелестячи листем. Круте корінне денече виповзало з землі, заставляючи сільця на мої ноги, немов руки таємних демонів пітьми

сплукувалися вхопити мене в свої кігті. Сухі ломаки тріщали під моїми стопами, а моїй стрівоженій уяві здавалося, що се тріскають, ломаються і болюче шелочуть зівалі і зісохлі мрії моїх молодощів. А понад тим глуха тиша довкола, переривана хіба стрекотом вивірки на гилляці або риком ведмедя в чагарі.

Я йшов стрівожений, безтямний, німий. Буцім якась незрима сила гнала мене наперед, але куди? я не знав. Лісова гущавина зовсім заслонювала мені сонце перед очима, тай і без того сонце, той ясний і непохибний небесний мандрівник, давно вже перестало бути керманічем моєї земної мандрівки. Серце надсильно билося в моїх грудях: слух, дразнений величезною тишею віковичного праліса, підхапував якісь непевні шуми, що лунали з найглибшого нутра мого власного ества: то глухий давно забутий зойк сільських дзвонів, то болючий, важкий віддих коваючої матери, то дитячі, наївно-сердечні шепти молитов, то відгуки страшенної життєвої бурі, скрегіт тюремних ключів, уривані слова проклять і наруги, тихий плач зрадженої любови, хрип розпуки і холодний усміх резигнації. Під впливом тих внутрішніх голосів, немов під впливом сумовитої материни пісні, помалу западала в дрімоту моя свідомість, тонула в холодній темряві, губилася в лісовій гущавині. Я йшов помалу, чимраз помалійше, але всетаки не переставав іти наперед, усе наперед.

Мій стан був подібний до сну — тяжкого, болючого, тим більше болючого, що без мрій. Якесь глухе почуття, що блуджу, що не бачу виходу перед собою, що швидше чи пізнійше мене поклянуть сили в тій страшній самоті, що може живцем зроблюся здобичею звірюк, які вітрять кожний запах життя в тім пралісі, — те почуття не покидало мене ні на хвильку, мучило і боліло мене ненастанно, мов тернина, встромлена в ногу. Крім сего одного болючого почуття я не чув нічого більше, ані жалю, ані надії. Якесь отупінне огорнуло мене і заморозило все, що було в мені людського, крім сего одного на-пів звірячого почуття болю і тривоги.

Зусиллем розпуки перескакував я звалені виверти, продирався крізь гнілі дебри, видрапувався на стрімкі збачі, щоб захопити оком хоч крихітку ширшого овиду. Все надармо. Праліс обгортав мене зо всіх боків і немов

шептав мені міліонами своїх листочків, скрипом своїх гілляк, скрекотанням вивірки і риком ведмедів: „Не втечеш! Не втечеш! Хто тут зайшов, прощай усю надію!“

Стемніло. Виразні обриси довколишніх предметів розплилися в темряві, творячи довкола одностайну, непроломану стіну. Я не міг зробити ані кроку далі, почувуючи, що грудьми, головою, ногами вдарюсь о запори. Даремно смертельна тривога майже доразу вирячувала з лоба мої очі: ані одного трепоту світляного промінчика не могли захопити мої зіньки. Змучений упав я на землю. В тій хвилі вітер, що за дня дрімав під верховіттям дерев, збудився і зойкнув протяжно, жалісно, мов післанець, що несе якусь страшенну новину в далеку країну.

Хвилю лежав я зовсім одубілий і мені здавалося, що темні демони пустині з тихим шепотом вдоволення обступають мене, похиляються наді мною, простягають довгі руки, щоб притулити їх до моїх грудей і сплинити голосне биття серця. Я схопився на ноги, немов від дотику гадюки, і в невимовній тривозі ще раз винагугав зір, чи не побачу якого промінчика рятунку в тій пітьмі.

І я побачив.

Мені видалось, що блідий півмісяць повагом іде лісом, свердлючи пітьму. Часом мигне і в таку хвилину якийсь глухий лоскіт залунає по пралісі, мов підземний грім, і слідом за ним затріщить лісовий велетень, валяючися додолу.¹ А потім знов супокійно, рівно пливе таємний півмісяць по пралісі. Мої очі, спрагнені світла, не могли відірватися від його млявого, але спокійного блиску

Ось він наближається, ближше, ближше, і тоді я пізнав, що тайна вияснявалася досить природно. По лісі, нетоптаною стежкою, йшов чоловік у грубій мужицькій сіряці і ніс у руках сокиру, від якої йшов блиск, що здалека видався мені блиском півмісяця. Лиця того чоловіка в потемках я не міг пізнати; в непевних обрисах маячила тільки його могутня стать і дивним огнем серед пітьми блискокотіли його очі. В тій тривозі я впав перед ним на коліна і зі здушеного горла міг я видушити тільки ті слова:

— Рятуй заблуканого!

— Ходи за мною! — відповів незвісний мандрівець голосом таким спокійним, лагідним і притім рішучим, що я відразу почув прилив нових сил у мускулах і нової надії в душі.

І я пішов за ним. Пітьма якось рідшала перед ним — чи то від блиску його сокири, чи від світла його очей, — не знаю. Йшов просто, не схибляючи ні направо, ні наліво, немов бачив перед собою ген-далеко якусь мету, до якої мусить настигнути в означену годину. Йшов не кваплячись тай не гаючись, рівним, важким, але певним кроком. Порохно світилось у його слідах. Поступаючи за ним, я бачив перед собою тільки темні контури його плечей, рамен, а ті контури, чим пильнійше я вдивлявся в них, тим більшими видавалися мені, виростали перед моїми очима до кольосальних, а проте не фантастичних розмірів.

Втім темний стовбур, лісовий велетень заступив нам дорогу. Не вагавшись ані хвилини, мій провідник високо підняв сокиру і обіруч ударив нею в могутню заваду. Зойкнув праліс величезною луною і зі страшенним дускотом повалилося дерево, мов ударом грому звалене на землю, торопачи в упадку свої й чужі гіляки. Закричали сови і круки, що гніздилися в його росохатій короні, зафуркотили над нашими головами кажани, що жили в його розщілинах, і довго ще праліс не міг утишитися по страті одного зі своїх синів. Але мій провідник байдужісінько собі; тихо і спокійно подався наперед, а я за ним.

Та ось величезна чорна маса, стрімка скала заступила нам дорогу. Пнуться вгору її грубі бовдурі, вирізуються на темному небі дико-фантастичними контурами, тут являють подобу височенних колумен, там готицьких веж, а ще далі якихсь неясних постатей — сфінкса з піднятою лапою, монаха в каптурі, що клячить на молитві, дромедара з простягнутою шиєю. І знов супокійно, без вагання мій провідник підняв сокиру і вимірив могутній удар. Мільйони іскор бризнули зпід вістря, громовий гук затряс землею і віковична скала розкололася надвое, почала тріскати, ломатися і дробитися на дрібні брили, що з глухим дускотом валилися десь у пропасть, то знов з диким хрускотом розколювалися щораз на дрібніші шматки, рівняючи

нам дорогу. І даліше спокійно, ані на хвилию не збочуючи зі своєї простої дороги, ступав мій провідник, а я за ним.

Та ось повіяло холодом на моє лице, а перед нами, десь ізпід землі, почувся глухий гуркіт, шум, рик розбурханого живла. Ще кілька кроків, і перед ногами мого провідника позіхнула чорна безодня, прірва стрімкого, скалистого яра. а на дні його шумить і піниться скажена течія. Але її ся перешкода не спинила мого провідника. Блиснуло вістре піднесеної сокири, затріщало повалене велічне дерево і гепнулось своїм стовбурем півперек безодні, творячи вигідну кладку. В скаженій, безсильній лютості завпили в низу демони п'їтьми і знищення, заклекотіли запінені хвили, брзькаючи на нас студеною піною, але се не зупинило нас: супокійно перейшли ми по кладці.

Вкінці темрява почала вмешатися і праліс почнав рідшати. Невдовзі ми вийшли на чисте поле і мої очі радісно повитали першій проблиск сходячого сонця, що завис на пурпурових, по краях золотом облямованих хмарках. А потім я цікаво почав роззиратися по розстеленій перед нами околиці.

Се був сумний красвид. Велична, безбережна рівнина, якої краї губилися десь далеко в поранковій імлі. Ані горбика, ані корчика, ані сліду живої думі, тільки від півночи чорною стіною простягся величезний праліс від одного кінця обрію до другого. А перед нами степ і степ; дрібна суха трава і полотий повзучий бурян, — ось і вся його рогинність. Без перепони бігли очі геть-геть по тій площі, десь у безконечність, рвучи за собою й душу і полишаючи в серці якусь невисловлену тугу, якесь почуття порожнечі, несповнених бажань, неосижного змагання. Потапаючи в тих важких почуттях, ішов я мовчки за моїм провідником, не озираючися позад себе, але тим пильнійше ловлячи очима кожду точечку на далекім горизонті, визируючи чогось, що перервало би сю вбійчу однастайність.

І от мені видалося, що геть далеко на тлі рожевого крайнеба замаячили обриси якогось величезного птаха, що буцім то сидить на степу, простягнувши високо вгору ший і звисвши довгий дзьоб. Чи то журавель на сторожі? Чи степовий орел пробудившись зри-

вається до лету? Алеж той птах не зривався до лету, а чим більше ми наближалися до него, тим довшою робилася його шия, росла і простувалася; не дуже далеко від него показався другий, далі третій, четвертий... Вони стояли рядом, що чим ближше, все продовжувався, тягнувся без кінця і краю і пропадав десь далеко у прозірчастій імлі. Мої очі, втомлені одностайністю степу, ані на хвилину не відривалися від тої загадкової істоти. Та чим ближше я підходив до неї, тим тривожнійше билося мое серце, тим виразнійше я розпізнавав усю страховинність сеї істоти. Довга журавлина шия, се був високий чорний стовп; те, що виглядало мов пташина голова, се була поперечна дилана, а дзьоб звішений додолу, се висільник, що хптався на мотузї за кождим подувом вітру.

Я остовпів у переляку. Вид був страшенний: труп іще свіжий, тільки до половини обдертий із мяса хижою пташнею; під шибеницею чорні плями крови; на сугавах сліди страшних передсмертвих мук: очі випалені, руки спалені на вуголь, кости в ногах поломані. Я зирнув на дальші шибениці: той сам вид, тільки що трупи там давнійші, голі кістяки або части кістяків, а під шибеницями заржавілі в крови жасні знарядя муки: шріби, кліщі, сорочки зо шпигачками, страшні залізні маски, зубаті колеса, ланцюги і коловороти. А ще дальше висіли на шибеницях самі тільки недогарки черепів, поприбивані цвяхами, висіли смоляні сорочки і тернові вінці, широкі мечі і залізні кігті, а ще дальше — ні, мої очі не могли добігти до кінця сего страховинного ряду, що пропадав, губився десь у безконечности.

— Боже мій! — скрикнув я, закриваючи собі очі долоньями, — чи се самі розбійники?

— Ні, — відповів мій провідник, — се самі мученики.

І відложивши на бік свою сокиру, він прикляк під страшним стовпом, просто стіп завішеного трупа. Попертий якоюсь таємною силою я вчинив те саме.

— Се наша жертва, — мовив мій провідник, похляючи лице. — Молимося, щоб та найсвіжіша жертва, замучена за правду і волю, була остатня і щоб відтепер не треба вже було таких жертв.

І припавши лицями до землі, ми молилися духом і чуттем і слезами, цілуючи землю, скроплену кровю

мученика. А коли ми встали, мій провідник узяв у руку сокиру і наблизився знов до шибениці.

— Храм наш в душі і в правді, — мовив. — Ті, що своєю кров'ю записали її свідoctво, повинні бути для нас дорогосказом, але не божками. Їх побіду, але не їх моцї будемо святити.

І мовлячи се, підняв сокиру і вдарив. Упала і на порох розсипалася шибениця, — впали і розсипалися всі аж до найдалшого краю круговиду. Тільки широкий пояс родючої, буйною зеленю покритої землі визначував слід давно перебутих і похованих страждань і боїв і побід незлічимих людських поколінь. І в моєму серці розвіялось важке, тривожне чутте; з більшою бадьорістю, покріплений на силах ішов я далі за своїм провідником і мені здавалося, що кождий атом тої землі, того повітря вносить нові сили, нові думки, нові, свобіднійші почуття в мою істоту. Я почув себе немов членом тої самої сімї, одним із витворів і здобутків тих боїв і страждань тисячолітніх, одним із щасливих спадкоємців тих побід.

Та ось якась темна, величезна хмара, з блискучими гострими шпильми впросла на сході, простерлася грізно і закрила перед нами сонце. Хвилину здавалося, що потопить нас у щілковитій пітьмі, але се їй не вдалося. Навпаки, чим ближше ми підходили до неї, тим вона меншала, стягала свої обриси і вкінці ми побачили, що се не хмара, а тільки величезна статуя серед рівнини. На педесталі з чорного мармуру сиділа на склublених хмарах мармурова фігура мужа з довгою, кучерявою бородою, блискучими очима і з вязкою золотистих стріл у високо піднесеній правиці. Його голова була окружена вінком золотистого проміння, а ліва рука держала випуклий щит. Педестал був мов гора, що перегатила нашу дорогу, а кольоc на тім педесталі, бачилось, уперся головою в хмару. А перед статуєю ми побачили незлічиму силу народа в найрізнійших одягах і поставах. Одні вдягнені в довгі, білі плащі, з вінками на головах, танцювали під дзеньканне монотонної музики; інші на розпалених кострах палили жертви; знов інші зі стурбованими лицами, на колінах лізли по гострим камінню, щоб устами доторкнутися до того чорного мармуру; а з боку заковані в кайдани невольники

з похиленими лицами чекали, чи скоро поведуть їх на заріз на честь того кольоса.

— Хто се такий? — запитав я свого провідника.

— Символ. Закаменілий виплід їх власної уяви, що зробився їх володарем, їх тираном. Для него їх танці і кадила, їх сльози і кров. В ім'я майбутнього, якого не знають, убивають теперішнє, те, що бачать і чують. Щоб спасти себе від терпінь фікційних, непевних, завдають собі і своїм братам дійсні, безмежні муки. Але настав уже час свободи. Глянь, як танцюри покинули танці і кепкуючи сміються самі з себе. Глянь, як жертводавці гасять огонь. Глянь, як ті, що йшли благи милосердя у чорного мармуру, випручаються і кидають на него камінням. Глянь, як опадають кайдани з невольників, призначених на криваву жертву. В пору приходимо.

І мовивши се, мій провідник обіруч хопив сокиру і вдарив нею в чорний педестал. Захиталася величезна будівля, затремітв до самого верхка кам'яний кольос і з грюкотом пообпадало позолочуване промінне з його голови і стріли з його рук. А потім розлягся страшений гук і гепнувся дедолу кольос і розтріскався на кусні, далеко і широко покриваючи землю відломами свого кам'яного тіла. Здивовані і перелякані купи народа стояли мовчки, тільки люде, прибрані в святочні одежі, з вінцями на головах, підняли страшений репет ви- криваючи:

— Зруйнований порядок світа! Розвалені основи всього існування! Горе, горе!

Але мій провідник, не звертаючи уваги на їх голосінне, мовив до народа:

— Не турбуйтеся! Зумійте бути вольними — і будете вольні! Забажайте бути братами — і будете братами. Зумійте жити — і будете живі.

І пішов, промонуючи собі дорогу поміж руїнами. німим подивом ішов я за ним.

— Хто ти такий? — запитав я вкінці.

Тоді він уперве обернув до мене своє лице і про- мовив ласкаво:

— Чи ж не пізнаєш мене?

Я не відповів нічого. Мені видалось, немов із сего боку зійшло сонце і я мусів похилити очі перед тим

блиском могутности, триумфу і надії, що йшов із його лица.

— Пізнаю тебе всім серцем, усею кріпостию моею, — але імя твого висловити не можу, — відповів я.

— Я рубач, що рубає забори на шляху людськості, забори, покладені дикістю, темнотою і злою волею. Ти бачив частину моєї праці?

— Бачив.

— Знаєш, в чім моя сила?

— Чую... догадуюся.

— Пізнаєш її. І мету розумієш?

— Розумію і бажаю хоч здалека побачити її відблиск.

— Зумій зректися сего бажання, то мета буде найблизшою до твого духа. Не бачити тобі судилося, але простувати стежки правди і свободи. Хочеш ставати до сеї праці?

— Хочу.

— Підеш без вагання тернами?

— Піду.

— То йдиж!

І він дав мені сокиру.

(Друковано по польськи 1886, по українськи 1900).

Ідилія.

Давно було. Дітей маленьких двох,
Побравшися за руки, по квітчастих
Лугах підгірських, стежкою вузькою
Поперек нив, в жарку літню днину
шли з села.

Старшенький хлопчик був —

Біловолосий, з сльми очима,
З конем вербовим у руці. У него
За пазухою добрий кусень хліба
І квітка на кайстровім капелюсі.
А дівчинка вела його за руку,
Хоч менша. Наче терен оченята,
Мов вуглики жарілися і живо
Все бігали кругом. Мов миший хвіст
Косичка ззаду висіла, а в ній
Червона стрічка вплетена була.
В маленькій запасничі підп'ятій
Знаць кілька бульб печених, а стручки
Зеленого гороху визирали
Зза пазухи.

Чума.

I.

Пріор езуїтського монастиря в Тернополі, вернувши зі спільної монастирської їдальні, злегка позиваючи лагодився прилягти і віддихнути після доброго обіду; а що день був літній та горяченький, то зняв чоботи і реверенду; коли втім хтось застукав до дверей його келії. Пріор наморщив чоло, скривився неприємно і мовчав хвилину, і тільки після другого стуку сказав:

— Прошу вийти!

З низьким пересадно-покірливим уклоном увійшов член конвенту, патер Гавденгій.

— Чого вам потрібно, frater? — гостро запитав його пріор.

— Я хотів просити вас, clarissime, — зачав патер, зупиняючись край порога, — щоб ви вислухали мене. Я хотів де об чім з вами побесідувати...

— Або що? Сталося щось важного? — різко запитав пріор.

— Ні-ні, протягнув патер, — щоб так щось особливого... ні, борони, Господи! Але я хотів попросити вас, щоб ви вислухали деякі мої думки і міркування...

— А так, ваші думки! — з якимсь насмішливим відтінком в голосі сказав пріор. — Але чи не можнаб ті думки і міркування відложити до відповіднішого часу?

— Розуміється, розуміється, що можна! — поспішно згодився патер. Тількиж даруйте, clarissime, я думав, що власне тепер час найвідповідніший: шкільної науки нема, а крім того ще вам прийдеться швидко вислати звичайний щомісячний рапорт нашому преосвященному вітцю провінціялови.

— Рапорт! — майже аж скрикнув пріор і цілковито прочуявся з тої полудрімоти, в котру почала було заколисувати його неголосна і одностайна мова патрова, в супроводі бренькоти великих мух на шибках ократованого вікна келії та цвіркоту воробців посеред гідляк густих вишень, що так і нависали до самого вікна. — Рапорт! — повторив він ще раз і зцід лоба позирнув на патра. — А вам яке діло до рапорту?

— Сохрани, Господи! — поквапно звинявся патер Гавдентій. — Я дуже добре знаю, clarissime, що рапорт ваше діло, і власне для того осмілююсь трудити вас своєю проською, щоб ви могли виложити мої думки і міркування і подати їх у своєму рапорті вітцю провінціалови, розуміється, коли вони покажуться вам того гідними і до чогось здалими.

Але пріор, хоч і не зводив з патра Гавдентія свого пильного погляду, не слухав уже його підлесливої, троха вбдавої і одностайної бесіди. Нова думка раптово шибнула в него і заняла всю його увагу. Він знав, що кождий патер має право секретно звертатися до провінціала з „рефератами“, тобто з доносами на иншу братію, а в тім числі й на самого него, пріора. Але до недавна так якось складалися діла в монастирі, що тернопільський конвент жив як одна сім'я і ніхто ізза взаїмних доносів не мав ніяких клопотів. Аж в сьому році справа нагло змінилася на гірше. Ні з того, ні з сего двох патрів перенесли в Тернополя до якогось гірського монастиря в Тиролі, що вважався місцем карної висилки, а замість них прислали двох нових. Від тої пори немов мішок розв'язався з усякими виговорами, реколекціями і иншими прикростями, що так і сипалися з Кракова на нещасний тернопільський конвент. Пріор і всі патри в голову заходили, хто се так їм прислуговується. Підозрівали раз того, раз иншого зпоміж себе, тим більше, що всі чули себе винуватими в неодній поблажливости, в неодному занедбанню монастирської дисципліни.

Патра Гавдентія якось найменше підозрівали, щоб то він міг чинити ті „павости“; раз для того, що від його приїзду до Тернополя минуло вже більше як чотирі роки, а перші роки його пробутку між тернопільськими езуїтами власне були такі сумирні і щасливі; а подруге, патер Гавдентій мав серед решти братії славу Якіма-просторіки, або навіть якогось дурноватого. Слава та очевидно дуже недлюба була патрови; але про те він завжди піддержував її ріжними нехитрими способами. Почалась вона і прилипла до него головню ізза преславного „місіонерського походу сам на сам“ до люблінської губернії для католицької пропаганди серед тамоншніх уніятів. Похід той скінчився не дуже то герої-

ською втекою патра з границь Росії, де він, подібно як стародавній пророк Йона, пробув усього три дні і відки вернувся без пам'яті від переполоху і удару, одержаного по-ночі карабиноюю кольбою з могутчої руки пограничного обіздяка. З правдиво комічними жалобами розповідав патер про сей свій подвиг, а оповідання його за кожним разом доводило всю братію до вибухів невдержимого реготу. А сам патер Гавдентій, немов і не заприймаючи того вражіння, кривився і кулився притім як півтора нещастя, і запалюючись оповіданням, то блід, то тремтів, то хлипав, що очевидно ще до більшого сміху побуджувало його слухачів. А притім патер виглядав таким простодушним, отвергим і незлобним, що годі було навіть уявити собі, щоб він міг писати доноси на своїх собратів.

А всетаки, з якогось неясного підшепту, власне ся думка пробліснула в голові пріора в тій хвилі, коли патер спізнав про щомісячний рапорт. Він пригадав собі все; що знав про минувшину патра Гавдентія. Він був сином бідного мазурського хлопа. В р. 1847 тарнівський єпископ Войтарович узяв його до себе на виховання. По смерті єпископа він учився у єзуїтів у Кракові, кінчив науки в Римі, де й став монахом і приступив до закону „імени Ісусового“. Не знав пріор, яку славу здобув собі Гавдентій у Римі; знав лиш те тільки, що по кількох літах сам генерал єзуїтського закону Бекке вислав його на місію до люблинської губернії, де патер здобув таке блискуче „посрамленіє“. Аж тепер, розміркувавши всі ті обставини, пріор в одній хвилі прийшов до переконання, що знаючи надзвичайну важність „позиції“ католицизму в люблинській губернії і загалом у Росії, римські верховоди мусіли прецінь добре розміркувати, кому повіряють таке діло, як місія, значить, і в молодім патрі мусіли добачити якусь заповоруху її корисного поведження. А з того виходило, що патер Гавдентій не мусів бути таким дурняком і просторікою, якого видавав досі із себе. Колиж воно так, то пріорови відразу все вписнювалося, і патер Гавдентій, може й сам сего не догадуючись, в одній хвилі виріс в його очах. Ціле поступування того придурковатого патра відразу набирало зовсім иншого значіння, виростало до розміру дуже хитро придуманої і зручно переведеної, чисто єзу-

ітьської інтриги. Притім же пріор віддавна вже догадувався, що в Римі невдоволені заходами і роботою тернопільського конвенту, що від него, як від крайньої твердині на слоді, ждуть чогось більшого; без відома почував він, що наближається якась переміна. І вдвлюючись пильно зпід лоба в патра Гавдентія, він не безосновно догадувався, що се іменно є й віщун або навіть чільна сторожа того нового напрямку в діяльності закону, що мусів змести його, як змів відісланих до Тиролю фрратрів.

Під впливом тих думок і здогадів, що в одній хвилі прокинулися в пріоровій голові, лице його приняло якийсь заклопотаний вид і він, помовчавши хвилину, так якомсь поспішно і уривчасто сказав: — Еге, ось воно як! Думки і міркування... Щож, діло не погане! розуміється, розуміється, розмірковано і сплинемо... Сідайте, reverendissime, сідайте, коли ласка, ось тут! Я весь на ваші услуги.

Тонкий іронічний усміх пробіг по лицу патра Гавдентія, коли він, низесенько кланяючись, засів на простому деревляному кріслі за столом, при котрім з другого боку засів пріор.

— Ну, reverendissime, — сказав пріор, коли вони оба засіли один насупротив другого, — про що таке ви хочете виложити мені свої думки?

— Одна тільки у мене дума, clarissime, всім нам спільна: добро і зріст нашої святої католицької церкви, — відповів патер Гавдентій. — Вам, clarissime, очевидно ліпше ніж мені відоме положення нашої церкви в тутешнім краю, а особливо положення нашого конвенту тут, на самім східнім аванпості католицизму, перед самим, що так скажу, лицем грізного противника-православ'я.

— Ага, видно, що я не помилуся! — подумав пріор. — Се він, віщун реформи, підісланий до нас на шпігуна. Се він автор доносів! Ну, добре; тепер бодай я знаю, з ким маю діло.

І звертаючись до патра, немов зачудований сказав:

— Алез даруйте, reverendissime, я, признатись вам, не зовсім ясно розумію, до чого се ви річ ведете.

— Зараз буду мати честь вияснити вам се, — поквалпно відмовив патер, — покірно прошу вислухати мене. Я хотів тільки застерегтись перед вами, що я ані

на хвилиночку не дозволяй собі ніколи сумніватися про вашу глибоку мудрість, докладне знання і вірне зрозуміння оточуючих нас обставин. І коли я власним почином позволив собі позбирати деякі відомости, що дотикають теперішнього положення, і виснувати з них деякі висновки, так се зовсім не з недовіря до вашого проводу, але радше тільки з горячої дбайливости про наше спільне святе діло.

Зачудування пріора перейшло в нетерпливість. Він почував якесь обридженне і ненависть до того пригнобленого лицеміра і донощика, що ось сидів перед ним; але рівночасно не міг не признати, що той в сьому разі поступає зовсім в дусі правил єзуїтського закону. Та тількиж сим разом річ доторкалась до пріора особисто, і длятого чоловік в нім узяв верх над єзуїтом. Догадуючись, що перед ним сидить його таємний ворог і шпігун, він зважився говорити з ним попросту, без звичайного фарисейства. „Поки що я ще тут старший, — думав він, — і мушу дати йому се почути; а там нехай буде, що буде!“

— Знаєте, *reverendissime*, — промовив він якимсь різким і згйдним тоном, — говоріть зо мною попросту і отверто. Я в Римі не бував, дипломатії ніколи не вчився і завсіди думав, що за нею криється порядна порція нещирости. А притім же я міркую, що ми свої люде, так і говорімож без непотрібної крутанни.

Патер Гавдентій знов усміхнувся іронічно, немов почував вдоволення ізза того, що так швидко вивів з терпцю старого пріора і заставив його так отверто висказати свою нехить до него.

— Щож, воля ваша, *clarissime*, — сказав він усе тим самим, переборщено-смиреним голосом. — Моя душа чиста від кази нещирости, особливо перед лицем мого наставника, котрий повинен бути для мене першим по Бозі.

— До річи, *reverendissime*, до річи! — перервав йому пріор.

— Річ моя ось яка, — говорив далі патер Гавдентій з незрушним супокоем. — Відомо вам, *clarissime*, до якої мети, до якого завдання намагає в сьому краю наш святий закон. Заповідне слово, виголошене святийшим папою Урбаном „*orientem esse convertendum*“,

містити в собі всю нашу програму. Дорога до її виконання все і всюди повинна бути предметом нашої ненастанної і як найпильнішої дбайливості.

— А тимчасом вам здається, що ми не досить уваги звертаємо на це наше завдання? — відповів пріор з неукритим невдоволенням.

— Сохрани Господи, *clarissime*, сохрани, Господи! Ніколи я сего не думав! А надто хто такий ті „ми“? Аджеж і я сам — часть їх, значить... Ні, ні, не до сего я веду свою річ. А ось послухайте! Це тайна то мабуть для вас (при сих словах в голосі його знов прозвучав іронічний відтінок), що в східній частині сего краю живе народ, що вважає себе одноплеменним з народом по той бік Збруча. Але не в тім суть річі, а ось в чім: народ той належить ніби-то до католицької церкви, а рівночасно вважає себе членом грецької, тобто православної церкви. Ся... ся двоїстість релігійної свідомості поміж двома ворожими таборами — як вам здається, *clarissime*, чи не мусить вона будити деяких сумнівів і побоювань?

— Он що! — майже аж скрикнув пріор. — Ви вважаєте положення уніятської церкви двоїстим, значить, двозначним?

— Еге, *clarissime*, — твердо відповів патер Гавдентій: — Не досить на тім, я міркую, що власне існування сего двоїстого, неутрального ґрунту тут, на границі, і є одною з найважніших перешкод до розширення нашого впливу на той бік пограничної черги.

— Гм... думка се, будь що будь, цікава, — холодно і на-пів згїрдно процїдїв крізь зуби пріор, — і я дуже рад би знати ваші докази, знати ті факти, що навели вас на такі виводи.

— О, що до того, *clarissime*, я готовісенський! — весело скрикнув патер. — Візьміть хочби їх священників! Яка нам користь з того, що вони вважають себе католицькими священниками, коли живуть з жінками? Там, де би треба працювати для католицизму, віддати себе нероздільно і безумовно його інтересам, вони слухають своїх жінок, поступають так, як їм наказують їх родинні відносини!

— Все се правда; але все се старі річі, і певно ще й перед вами не раз були розмірковувані, — грізко

замітив пріор. — Щож, коли не наша сила се змінити. Діло се ухвалене і затверджене синодами та апостольським престолом.

— Про се ще ми поговоримо, — з незрушимою певністю відповів патер. — Але ось вам ще друга обставина. Чи не видається вам безглуздим і нерелігійним таке виховання молодого покоління священників, яке ведеться у тих греко-католиків? Щож то за священник вийде з молодого чоловіка, котрий завтра має бути посвяченим на ерея, має прийняти найвище церковне таїнство, а сьогодні, замість в скупленню духа приготовитись до того святого акту, їздять по празниках, витинає „козачка“ та „коломийки“, завіртає голови поладянкам і ні про що більш не думає, як тільки про те, щоби найти собі наречену з добрим посагом і позбутися довгів, нароблених у семинарії?

Патер очевидячки почав запалюватись, уносячись за течією власних думок. Бесіда його, зразу млява і підсолоджена, робилась живою і пристрасною, і пріор починав прислухуватись до неї з більшою увагою.

— Справді, се діло не підходяще, — сказав він, — та тільки й сего, здається, ми не в силі переробити.

— Тільки слів Христових і догматів святої католицької церкви ніхто не в силі змінити, — з запалом промовив патер. — Все инше — людські установи заведені в часі і для часових потреб. Зміняються обставини, то зміняються й потреби, а на їх місце настають нові; от тому-то й установи повинні змінюватись відповідно до нових потреб і обставин. Ви, *clarissime*, згадали про давніші буллі і синоди, котрими унормовано положення уніятської церкви. Не забувайте, що все се було дві чи три сотки літ тому назад, коли тут істнувала могутча католицька держава-Польща, коли православ'я було в упадку, а католицька церква без уцербу для своєї могутости і поваги могла робити поступки місцевим традиціям. Тепер обставини змінилися! Тепер усякий попуск з боку католицизму приятелі й вороги його готові вважати доказом його справжньої слабости. Тепер, *clarissime*, коли ми справді стали слабші, нам треба бодай вдавати з себе сильних, сякими чп такими способами сильних!

Пріор слухав сеї огнистої бесіди, широко витрі-

щивши очі. Такого запалу, такого широкого погляду на діло він не ждав у простого патра. Не лишалось ніякого сумніву, що отсе перед ним сидів агент доволі великого розміру.

— Ну, нехай би взяти, що все се так, — згодився він, — що все се можна змінити. А всетаки цікавоб знати, що і як ви хочете зробити?

— О, для сего досить тільки добре знати, як стоїть діло в теперішньому часі, а спосіб нашого поступування визначиться сам собою. Треба твердо переконати себе в тім, що положенне тої так званої унії зовсім хитке, що в нинішню пору вона — рости́на без коріння; від православія відстала, а до католицизма не пристала. Ну, скажіть, чи може бути що більш безглузлого від того домагання якоїсь автономії, якоїсь народної церкви з боку уніятів! Аджеж католицька церква тим тільки й міцна, що одноцільна і сцентралізована, що все держиться тої засади: хто не зо мною, той против мене. Автономія, неутральність в часі боротьби, сеж те саме, що зрада. Ось чому ми поперед усього повинні викоренити всі ті автономічні забаганки, утвердити католицизм *sans phrase*, і тоді тільки будемо мати в руках могучу підойму для дальшої боротьби зі сходом.

Патер Гавденгій зупинився, щоб перевести дух. Чоло його покритлося краплями поту, а в кутках рота повиступали шматки білої піни. Пріор сидів мовчки, з виразом задуми на повному, блискучому лиці. Вкінці він сказав:

— Шож, *reverendissime*, думки ваші дуже цікаві, і я, розуміється, подбаю про те, щоб довести їх до відома тих, кому се належить знати. Мені здається навіть, що сам народ зовсім не буде супротивний такому починанню. Я знаю досить добре уніятську людність сего города і бачу, що вона дуже радо ходить до костьолів на латинську службу божу. Бував я нераз і на католицьких відпустах в Милятині, Кохавині, Кальварії і власними очима бачив, які маси уніятського народу сходяться на ті празники. Отсе й наводить мене на думку, що сам тутешній народ прихильється до латинського обряду може більше ніж до грецького, і не буде супротивлятися таким реформам, які ви запевне собі намітили.

— Факти, clarissime, котрі ви навели, дуже цінні і цікаві самі собою, — відповів патер, — та тільки жаль сказати, що се тільки один бік медалю. Ви покликаєтесь на латинські відпусти в Кальварії і Милятині; я вам повличусь на уніяцькі відпусти в Гопшові і Зарваниці, куди що року сходиться майже така сама сила народу, як і на ті, про котрі ви згадуєте. Значить, тут очевидячки не в обряді головна сила, а в тім, що народ любить ходити на відпусти, не дуже дбаючи про те, куди й на чькі. Але я вам покажу ще один факт. До православного Почаєва, хоч він і за границею, мандрують що року тисячі отсих уніятів, а тимчасом католицькі відпусти патрів домініканів у поблизькім Підкамені, по сей бік границі якраз напроти Почаєва, ані руш не можуть дійти до такої слави. Ось вам факт, над котрим стоїть подумати!

— Але позвольте, reverendissime, як жеж се вияснити? — запитав зачудований пріор.

— Ось се то й важко, що вияснити сего факту майже зовсім не можна без допущення такої думки, що унія не тільки сама собою дволична, не тільки не повинна бути толерована в нинішню пору з поглядів політичних, але показалаь зовсім непригідною для релігійного виховання народніх мас, насаджуючи в них рівнодушність до самих основних релігійних правд, двоєвірство або навіть цілковитий брак усякого релігійного переконання.

— Ну, се вже пересолéно! — почав було сперечатися пріор.

— Ні, clarissime, — перервав йому патер Гавдентій, забуваючи про всяке пошанування для чина свого начальника. — Попереду вислухайте мене, а тоді вже судіть! Недавно тому, вертаючись з Підкаменя, здогоняю отсе неподалік села Товстохлопів купу богомольців. Зайшов я з ними в розмову.

— А відки Бог провадить? — питаю їх.

— Та з прощі, — відповів мені чоловік, що йшов попереду богомольців.

— А куди хопили на прощу? — питаю дальше.

— Та в Почаїв.

— В Почаїв? Ну, і як же вам там сподобалось?

— Та як же бв, добре, — простодушню відповідь чоловік.

— Добре? Бійтеся Бога! — не міг здержатись я, щоб не скрикнути. — Щож там такого доброго? Хібаж ви не знаєте, що там шпзматницька відправа?

— Та Бог його знає, — відповідь чоловік, чухаючись в потилицю, — чи шпзматницька, чи не шпзматницька. Не наша річ про те судати. Нам досить знати, що й там Бога хвалять. Та й ще одно знаємо, — додав і окинув мене якимсь насмішливим поглядом, — що там за сповідь менше беруть ніж у Підкамені, а до того ще зимою в церкві топлять.

Розповівши се все, патер Гавдентій для більшого ефекту замовк і сидів так кілька хвилин з розпростертими руками, з отвореним до половини ротом і витріщеними очима, немов пришиблений перестрахом і обуренням.

— Як же на ваш погляд, clarissime, — запитав він, перериваючи мовчанку, — чи се не блискучий доказ цілковитого упадку релігійного почуття серед маси уніятського народу? Аджеж можнаб подумати, що тих людей досі не доторкнулось світло Христової віри!

— Так, се правда, — сумовито potwierдив пріор. — Сего факту не можна так полпшити. А не знаєте ви, відки се були ті люди?

— Із Товстохлоп. Я зараз же про се розвідався.

— А хто там у них священиком?

— Чимчикевич.

— Хто такий? Чимчикевич? Щось бо я досі не чував такого прозвища.

— І не дивота, бо се справді допотопний піп. Старий-престарий, і отсе вже трицять літ нікудісенько не виїздить зі свого села. Дивоглид, а не піп. Рік тому назад я якось проїздом був у него і познайомився з ним.

— Ну, добре, про се ми побалакаємо пізнійше, — перервав йому пріор. — А тепер скажіть, до яких властиво заклуччя дійшли ви і які райалб средства для виповнення ваших намірів?

— Я осмілююсь подати до одобрення вищих властей ось які ради. Поперед усього впливати на простий народ пе селах і містечках, викоріювати поміж ним

заразу двоєвірства і спстематично виховувати в нім релігійний католицький дух.

— Добре, але якими способами? — запитав пріор.

— Способи звичайні. Треба устроювати по селах і містечках, а особливо поздовж границі, спстематично процесії і місії з як найбільшим торжеством і відповідними проповідями. А на письменних по містах і по селах впливати при помочи відповідних до того наших впадів, як се з таким поводженням практикується вже нами в західній часті Галичини.

— Цілковито згожуюсь з вами, reverendissime, — сказав пріор і стиснув руку ненависного патра. — Все се розумно придумано, і мені здається, що ваші ради повинні найти повне одобренне властей.

— Non mihi, clarissime, — смирно відповів патер, — sed ad maiorem gloriam nominis Jesu. Щож доторкається до уніятського духовенства, то треба нам розділити його на дві категорії. Є між ними хитрі, котрі устами визнають унію з Римом, а душею тягнуть до православія і під видом „очищення обряду“ силкуються підігнати унію під православні форми, віддаляючи її чимраз далі від святої римської церкви. Таких треба вважати нашими лютими ворогами і поступати з ними так, як з ворогами на війні. Треба держати над ними ненастанний надзір, і скоро тільки вони подадуть який найменший повід, компромітувати їх перед властями і їх власною паствою. Друга категорія — се допотопники, убогі духом і добродушно наївні. Сих, розуміється, більшість, і їх треба привертати ласкою, підобрювати їх всякими спокійними способами і звільна перероблювати на знаряди... Рівночасно з тим треба обернути годовну увагу на добір ерархії зпоміж сторонників нашого напрямку і на вихованне молодіжи в нашій душі, а особливо треба пильнувати, щоб молоде покоління попів висвячувалось не инакше, як в безженстві. При всім тим само собою розуміється, що уніятам мусить бути гостро заборонено ходити на православні відпусти до Почаєва або навіть до Києва.

Пріор справді аж увесь прояснився і розрадувався. — таким простим, логічним і величним показався йому план, придуманий патром Гавдентієм. Все, чого не могли доконати Йосафат Кунцевич, Велямін Рутський,

Шептицький, Рядло і другі об'єднители обряду, а не могли докнати іменно д'ятого, що об'єдняли вершки, не сягаючи до коріння, вдоволяючись формою, а не перероблюючи духа мас, — все се являлось тепер таким легким і близьким, всему вказана була така проста і, здавалось би, натуральна дорога розвитку, що приходилось тільки дивуватися, як се досі ніхто не попав на такі вірні і явні сліди. Єзуїт і Поляк рівночасно ворухнулись в душі старого пріора, бо він, хоч довгі літа привик служити законови, то всетаки зі своїх молодих літ заховав і патріотичну іскру в формі неясних мрій про велику, могучу і строго католицьку Польщу від моря до моря. Все, що відвойоване буде православію і унії, по його думці само собою впаде в'подолок католицизмови і Польщі. І не можучи вдержати своєї радости, він прит'ємом кинувся обнимати патра Гавдентія.

— Ах, reverendissime! Вислухавши ваш плян, я, старий, і то помолодшав! — скрикнув він. — Ні, се справді дуже, дуже уваги гідні замисли, і будьте певні, що я всякого труду і впливу свого доложу, щоб вони були введені в діло. А втім, здається, і ви самі маєте особисто деяку перепіску з властями?..

Питання се закинене було так невинно, злегка, випливало так просто з тих відносин, які між ними витворились перед хвилию, що патер Гавдентій, упоений своїм торжеством і тим великим вражінням, яке визвала у пріора його краспорічива промова, в першій хвилі не здобувся на брехню.

— Ну, так, — сказав він, — пноді, з обовязку могого мені доводиться..

Злобною радістю заблищали невеличкі пріорові оченята. Добродушно всміхаючись і стискаючи патра за руку, він поспішно підхопив:

— Ну, так, ну, так! Я так і думав, що се ви инколи, розуміється, зі свого обовязку, та пишете доноси на нашу братію! Що ж, reverendissime, се похвально, навіть устапи наші се наказують. О, ні, не глядїть на мене з таким замішаннем! Я нічого інінько! Противно навіть дуже мене се радує. Ви такий здібний і досвідний чоловік, і неозябно муєте піти дуже високо, а се прецінь у нас одинокий спосіб! .Ваші замисли і пляни я постараюсь докладно передати, куди слід, а вже й ви

зробіть ласку і не забувайте мене в своїх моливах і в своїх... хе, хе, хе... рапортах!

І за сим словом, чемненько кланяючись і гітторичи без упину, пріор вивів остовпілого і збитого з пняделику патра Гавдентія на коридор, а сам перед його носом замкнув за собою на ключ двері своєї келії.

II.

Минув якраз місяць після сеї розмови. І знов патер Гавдентій у пріоровій келії, з покірливим і при-ниженим видом, сидить насупротив отця пріора, готов слухати, пощо той велів покликати його.

Невесело жилось патрови в конвенті сей місяць. Правда, ніхто не обізвався до него ні з одним докором, ніхто й одним словом не виявив йому ані ворогування, ні обурення, але попри те давнійша його сміховальська роля відразу обірвалася, всі відвернулися від него, а ті, що вперед так любили слухати його оповідань і жартів, тепер або минали його мовчки, або перекидувались з ним самими конечними, короткими словами. У кожного з братії при стрічі з ним поневоли якось простягалось лице, зішнуровувались уста, і обличчя приймали пісний та набожний вираз. Весь сей місяць був для патра Гавдентія як одно ненасганне *silentium*, котре ставалось ще тм дошкульнійше, бо пріор ані на крок не випускав його з монастирських мурів, не посилав його, як бувало, на служби ні в міські ні в замісцеві церкви.

Патер непохитно зносив сю загальну неприхильність до него братії, але всетаки видко було, що вона дуже живо допікала йому і що він уважав її великою для себе оскорбою. Аджеж він не робив нічогосінько противзаконного! Аджеж хто знає, може й кождий із братії преспокійно робив те саме! А отжеж вони приязненько розмовляють один з одним, гуляючи вкупі по монастирським саду, сміються, жартують, плещуть один одного по плечах, рвуть разом спілі вишні, а тільки його одного обминають, як заповіреного.

— Все се інтрига того сибарита, того дрантивного пріора, — аж скреготав з лютоги зубами патер, ходячи там і назад по своїй самотній келії. Але пожди лишень ти, — кричав він і грозив кулаками до стіни, — прийде ще й мій час! Порахуємось ми з собою!

От тим-то й не диво, що вся злість, уся ненависть патра Гавдентія громадилась над головою пріора і що кожда стріча з тим його „першим по Бозі наставником“ була для него дуже важка, тим важкіша, що до ненависти і злоби мимоволі якось домінувалось глибоке почуття встиду і пониженої людської гідности.

Пріор розумів усе те дуже добре, але розумів також, що раз відкритий як шпігун патер Гавдентій стався супроти него зовсім безсилим, і для того всякими способами старався продовжити і загострити муки безгаланного патра. І так в спільній їдальні він казав йому сидати насупротив себе; було се гонорове місце, де сидав звичайно той з братії, хто в цілім конвенті вважався першою особою після пріора. Але пріор не удостоював Гавдентія ніодного слова, розмовляв з тим, що сиділи поруч него, не перестаючи тимчасом проверчувати його своїм проникливим, добродушно-насмішливим поглядом. Патер Гавдентій весь аж горів на своїм почеснім місці під тими поглядами пріора, — він почув відразу, що пріор захотів посадити його на прилюдне позорище, і весь час сидів мовчки, згорбившись, з похиленим лицем, сидкуючись нікого не бачити і нічого не чути. Він ні за що не був би осмілювся заговорити до свого сусіда, бо майже напевно знав, що той прикинеться, мов би не чув нічого, і відвернеться, а довкола стола пійде тихе, зідливе, гадюче шумукання. І от, дякуючи тій невинній хитрості благочестивого пріора, спільні обіди сталися для патра Гавдентія ненастанною тортурою; ложка страви не йшла йому в рот, кождий шматок хліба кусав він так, як би їв своє власне тіло, а з обіду вертав весь спітнілий, задиханий, розбитий. За той місяць він міцно похудів, очі запали в голову, і уста ще дужче витягнулися та поблідли.

Але ось сталася якась незвичайна річ: пріор велів покликати Гавдентія до себе до келії. Ніщо й казати, що патер ішов туди не дуже то в побожнім настрою духа. Пріор зустрів його своїм звичайним жартовливо-насмішливим поглядом, і не даючи йому сказати ані одного слова, повів свою річ:

— А як же, а як же, *reverendissime*, як я вам казав!... Сідайте, сідайте, будьте ласкаві, ось тут... Іменно, як я вам казав, так і сталося. Ось вам письмо від отця

провінціяла, і дуже, навіть дуже милоствиве для вас! Розуміється, се й не дивота: ви цілковито заслужили собі на таке довіре начальства!

Говорячи се, пріор розгорнув лист провінціяла і положив його перед собою на столі. Патер Гавдентій простягнув руку, щоб узяти лист.

— Ні, даруйте, reverendissime, — сміючись сказав пріор і накрив лист своєю широкою, м'ясистою долонею, — лист сей не до вас адресований, а поки-що ще до мене. Я тільки маю вам переповісти його зміст. а іменно те, що ваші вказівки прийняті ласкаво і вам таки наказано поручити виконання першого їх пункту, то значить, устроювання місій і казань, де і як се вам видається потрібним. Розуміється, що всі ми зобов'язані допомагати вам в сьому ділі, але в плянах вищої влади лежить, щоб діло се спочатку велося ишком, незапримітно, зовсім так, як ви вмієте, — не переминув уколоти Гавдентія пріор.

— Воля начальства — воля божа, — скромно і покірливо промовив патер: — і я готов хоч зараз же прийнятись за діло.

— Отсе то й гарно! — сказав пріор. — Але в таких разі скажіть, який ваш плян і яку ми повинні оказати вам підмогу?

— Я хотів би устроїти першу місію в тих самих Товстохлопах, про котрі я уперед мав нагоду згадати в розмові з вами.

— Еге, пригадую, пригадую! — потвердив пріор. — Ви називали навіть тамошнього священника, — якесь таке прозвище...

— Чимчикевич, — підповів патер.

— Егеж, еге, Чимчикевич. Що се за проява таба?

— Дуже цікава проява, — відповів патер, — і власне ся проява заставляє мене від Товстохлоп розпочати свою місіонерську діяльність. Подумайте лишень: дідуган вісімдесятилітній, дивачко, освіти майже ніякої, стотнісінький хлоп поміж хлопами, про догмати вірні ніякісінького розуміння, — одним словом, поява допотопна. І притім предобродушний чоловік, наївний і довірливий, як дитина. Так що з одного боку місіонерська діяльність в Товстохлопах дуже потрібна, а з другого боку тут власне найлекше її розпочати, бо ж Чимчике-

вич менше ніж усякий пниий має здібности до ставлення якогось опору.

— Ну, і гарно! Боже вам помагай! Але для чого ви думаєте, що місіонерська діяльність в Товстохлопах більше потрібна ніж деінде?

— Адеж подумайте, clarissime, що сей допотопний чоловік живе там п'ятьдесять літ, і якїж то науки подає він своєму стаду! Поміркуйте, що проповіді говорять він усеґо два або три рази до року: тай які проповіді! Попросту чудасія тай годі! Сусідні попи переказували мені їх дословно, бо проповіді ті стали між ними „притчою во язиціх“. „Дітоньки, сьогодні Ісус Христос народився в Вифлеємі, містечку жидівським, у стайні бідній і убогій. Так, так! А з паном комісарем податковим раджу вам не заходити собі, бо що вам з того прийде? А? Його рука, його й сила. От що. Благословеніє Господне на всіх ва-а-ас!...“ Або ось другий образець: „Дітоньки мої, сьогодні Христос воскрес із мертвих, а завтра у нас храмовий празник. Памятайте собі, щоб ніхто з вас завтра не був паний ані бреверій ніяких не робив. Боже, вас сохрани! Чужі люде посходяться, що би то за честь була для громади, а?... А тога громадська толока — час би вам уже зійтися і порадитися, що з нею робити... Чую, що там Жид до вас підсуджується, арендувати хоче чл що... Ге, старшина? Памятайте собі, що як тільки мені впустите Жида до села, то я й бачити вас більше не хочу! Ані чути про вас не хочу, не то що! Рцем вси от всея души, от всеґо помишлення нашего рцем!...“

Пріор реготався невдержимо.

— Ну, замучили ви мене, reverendissime! Ха, ха, ха! Перестаньте, ради Бога! Та хібаж се можливе?

— Цілковита правда, clarissime. Але нащо вам більше, досить тільки поглянути на його житте-бутте; щоб переконатися, що по нім і не такого ще можна надіятися. Живе він в бідній хлопській хатчині, старій і перекривленій: живе сам як палець, тільки з старою служницею Хвеською, глухою на одно ухо, і з старезним слугою Прокопом, сліпим на одно око. Громада побудувала було колись Чимчикевичеви з власного почину гарну резиденцію при головній улиці, насупроти церкви: але він спершу ні за що не хотів перебиратися до нової

домівки; а коли нарешті його таки присилували, прожив у ній несповна дві неділі, ходячи по широких покоях, як сам не свій, і все жалуючись, що йому там за обширно, мов серед степу. А нарешті взяв і по-ночі перебрався назад до свого „зимівника“, а в новій, обширній резиденції, як в stodолі, зложив хліб. І виставте собі скандал в селі і в цілім окрузі, коли з усіх вікон нової резиденції виднілись самі вистобурчені снопи. І ні за що в світі не мож було спонукати старого діда, щоб знов перебрався туди жити. Прийшлося громаді, щоб запобігти загальному посміховищу, одно тільки зробити: чим скорше вимолотити попівський хліб, зложений в новій резиденції, і відтак повернути ту резиденцію на громадську радницю, читальню і шпихлір, а попа лишити в його старому гнізді.

— Ну, та й лепськогож ви собі вибрали противника, reverendissime! — сказав пріор, шовковою хусточкою втираючи сльози, що котились по його лиці зо сміху, але всетаки не без ідкої насмішки в голосі. — З таким противником боротьба мусить бути легка і побіда певна.

— Шож, clarissime! — покірно відказав патер, — коли жито поспіє, колоссе починає хилитися під серп.

— Гарно, гарно, з Богом і на жниво! А колиж думаете вибратись?

— Думаю, що взагалі ні пощо гаяти час. В найблизшу неділю можу сказати першу проповідь в Товстохлопах.

— Гарно. Сьогодні у нас понеділок. Сьогодні ще я напищу до того вашого Чимчикевича, щоб приготував усе, що потрібно для місії, а в суботу по службі божій ви й рушите в дорогу.

— Як ваша воля, clarissime! — відповів патер.

Оба вони встали з місць. Пріор провів патра до дверей, а на його низькі поклони відповів своїм звичайним, добродушно-насмішливим усміхом.

III.

В суботу по ранній службі божій патер Гавдентій сів на приготовану для него монастирську бричку і весело покопотів за місто. Днина була чудово гарна. По полях, куди оком кинеш, блискали серпи, бренькотили

коси, розлягалися співи, сміх і перекльпик робучого люду. Літня полева робота кипіла під палким соняшним промінням.

Після душного монастирського повітря патер Гавдентій подвійно любувався і розкошувався тим широким, вольним простором, тим свіжим запахущим вітерцем, що потягав від далеких соснових лісів Брідщини, тою величавою, хоч і одностайною подільською картиною.

Дорога до Товстохлоп була хоч і добра, але зовсім не близька. Була вже пообідня пора. коли легка на ресорах бричка, злегка торохтячи по твердій, глинистій дорозі, віджала в тісне подвіре товстохлопської резиденції.

— А, reverendissime! — закричав зпід якоїсь повітки отець Чимчикевич, здалека побачивши патра Гавдентія, як сей вилізав з брички: — Попелом, попелом ноги посипати таким рідким гостям! Що за бурі, що за тучі загнали вас у наші сторони, га?

Патер Гавдентій нічого не відповів, лиш усміхаючись солодко, з широко розпростертими раменами підійшов до старого і сердечно обняв його.

— Просимо, просимо ближше! Не погордуйте нашим домом! — припрошував Чимчикевич, ніпаючи довкола езуїта. — Прокпе, гей, Прокпе, — обернувся він до свого слуги і товариша, — а приладь там вівса і сіна їх коням, та поможи порозпрягати!

— А може вони зараз поїдуть, прошу егомостя? — лїниво бурнув Прокіц, ворожо поглядаючи своїм одним оком на непрошеного гостя.

— Ну, ну, поїхати вони поїдуть, — добродушно сміючись відповів Чимчикевич. — На парафію до нас не приїхали, то певно. Але й не зараз поїдуть, Прокпе, не зараз. Так швидко ми їх не пустимо. Гей, Фесько, а де ти, стара?

— Я тут, егомостинку? А чого вам?

— Приладь-но ти нам, бабусю, деяку закуску: розумієш?

— Загнати гуску? — запитала глуха бабуся: і Чимчикевич, не маючи охоти кричати голосніше, почав на пальцях вияснювати їй, чого йому треба.

— Ось правдивий образ цілої сеї церкви. — думав патер Гавдентій, придивляючись і прислухуючись до

всього, що діялося довкола, — здатний пастир, а стадо його на половину глухе, а на половину сліпе.

Але отсе о. Чимчикевич, хапаючись та дріботячч ногами, кинувся проводити патра до своєї світлички, що служила йому за одним разом за спальню, ідальню і канцелярію.

— Сідайте, reverendissime! сідайте! — просив він, присуваючи простий деревляний столець, поки єзуїт обдавлювався по його домівці. Правду кажучи, не було там що й обдавлюватись. Світличка невеличка, чиста і попросту обставлена деревляними меблями: деревляне ліжко в куті, прикрите старосвітським ліжником сільської, але дуже красної роботи, з боку столик завалений метричальними книгами в міцній, шкуряній оправі, на котрій, насукір загальному сільському звичаєви, не було видно ані одної порошинки; в другім куті невеличка за склом шафка з книжками, а на стіні під старосвітським образом св. Миколая висів круглий і великий як возове колесо, вівсяний вінець, переплетений гильками червоної калви. Посеред світлиці стояв великий, чотиригранний дубовий стіл, накритий мережанною скатертю, а на ньому в деревляній місці лежали тільки що впрізгані, золотисто-бурштинові крижки меду і заповнювали всю світлицю сильним медовим запахом.

— Отже як знав, що гості будуть, так таки душа віщувала! — весело мовив Чимчикевич. — Немов би щось тьохнуло мене по обіді: а піді вийми меду! А славний у мене мід, reverendissime! Прошу лпшень, будьте ласкаві стрібувати!

Патер все ще сидів, мов води в рот набравши. Цілковита наївність і добродушність того дідуся троха якось змішали його. Але супротив покуси запахущих медових щільників він не міг остоятись. Присунувши свій столець близьенько до стола, він узив гарно вирізану деревляну ложечку, і звільна висисаючи медові щільники, розпочав з Чимчикевичем розмову. Розуміється притім, що Чимчикевич говорив усе по своєму, по руськи, а єзуїт як найдобрішою польщиною, пильно вистерігаючись, щоб ані разу не осквернити свого язика руським словом.

— Егеж, пан-отченьку, — з видом щирого вдоволення розпочав єзуїт, — про се нема що й говорити.

славний у вас мід, славний! Недурно про вашу пасіку слава йде по цілім окрузі. Відразу видно, що тямуща рука коло бжіл ходить.

— П'ятьдесят літ, reverendissime, п'ятьдесят літ з бжолами захожуся, то й як же мені не знати їх нагури і звичаїв?

— П'ятьдесят літ! — скрикнув пацер, немов би Чимчикевич сказав йому Бог зна яку дивовижну новину. — Он воно як! Так ви вже п'ятьдесят літ священиком?

— Е ні, попом я вже п'ятьдесят і п'ять літ — попросту відповів о. Чимчикевич. — Аджеж постійте! Святився я тоді, як Наполеона били — під Ватерлоо чи де там! То кільки тому буде? Здається, в 1815 було? А? Славний час був, reverendissime! Не дай, Боже, дожити другого такого!

— Так ви гадаєте?

— Авжеж, що не як. Ну, а потім п'ять літ кидали мною по адміністраціях. Назнався я біди — крий, Господи! І горів і тонув, і мерз і мок, як то кажуть. І жінка покійниця в тій нужді померла; а жінка, reverendissime, у нашого брата перша і остатня. І тут я, на сьомо місці, п'ятьдесят літ держуся. Як те боже дерево, де його Бог посадив, там і росте, доки Його свята воля. Слава Йому і поклон! Чи як ви думаєте, reverendissime, га?

— Тай село у вас славне, нема що й казати, — провадив дальше езуїт, немовби розвиваючи дальше свою попередню думку. — Проїжджаеш — аж очі радуються. Поля оброблені, сади, огороди, хати нові, худобинка сита і гладка, всюди видно достаток і благодать божу...

— Шож, reverendissime, працюємо, як можемо. „В поті чола твого сніси хліб твій“, чи як там у письмі сказано, га? І про других не забуваємо.

— Чував, пан-отченьку, чував, — підхопив езуїт. — Пан староста вашою громадою нахвалитися не може. Чи податки сплатити, вони, — каже — перші, чи порядки громадські, дороги, мости, — все у них, як Бог приказав. А коли треба складки якої, допомгти там чи погорільцям, чи тим, що повинь їх зруйнувала, чи бідним — Товстохлопи чисто по панські дають.

— По людськи, *reverendissime*, по людськи, не по панськи. Пани на такі речі не дуже то щедрі. А ми так, як Христос учив: що царське, то цареві, а що боже — Богу. Чи так я говорю, а?

— Так то так, — процідив патер, брихітку похиливши голову на бік. — Про те, що людське, а що царське, я з вами не буду перечитись. Тут ваші Товстохлопи можуть бути приміром для всякої другої громади; і певно, що не за чийм приводом, як за вашим. Се кожний мусить признати. Але що доторкається божего, духовного...

Патер не договорив, немов онимаючись порушувати таке делікатне питання. Але Чимчикевич очевидячки і не підозрівав тут нічого делікатного, і без околесини запитав:

— Щож, маєте мені з того погляду дещо закинути? Говоріть, говоріть, я радо вислухаю.

— Н-ну, закинути! — живо, немов обрушившись, підхопив патер. — Яке право мав би я закидати вам щонебудь? Сохрани, Господи! Я тільки так... тее... от приміром хотьби й те! Окружний шкільний інспектор надивуватися не може. Що се за диво, — каже, — таке село багате, порядне, дбайливе, а отсе вже п'ять літ мучуся, прошу, напоминаю, і ніяким світом не можу добитися, щоб школу у себе завело.

— От що! — живо скрикнув о. Чимчикевич. — Так се інспектор вам жалувався! А може й прислав вас сюди на те, щоб ви уговорювали нас школу завести?...

— Ні, ні, пан-отче, де там! Я до такої служби зовсім не підхожий!

— Так я й думав, — успокоївшись сказав о. Чимчикевич. — А пан інспектор, не кажучи йому лихого слова, дурить тай годі. Раз йому сказали, що доки він у нас інспектором, доти школи не заложимо, то чогоб йому ще морочити? Я сам, бачиться, доволі ясно сказав се йому.

— Так йому й сказали? Ну, се цікаве діло!

— Ні, *reverendissime*, зовсім не цікаве. Не сподобався пан інспектор нашим людям, і не хочуть мати його за начальника над своєю школою. А чому не хочуть, се їх діло. „Розвідували ми — кажуть — по сусідських селах, які він там порядки заводить, як

з учителями поводитися і як їм з дітьми велить поводитися, і бачимо, що миб у себе такого не стерпіли. То ліше нехай у нас не буде ніякої школи, ніж маємо раз-ураз дертися з інспектором та кари приймати Бог зна за що!

Патер Гавдентій аж руками розвів.

— Ну, признаюся вам, се зовсім не рація. Прості хлопські викрути! Ще чого не ставало, щоб кождий урядник старався подобатись своїм підданям! Сього таки за багато! Ну, а щож ви на те, пан-отче? Невже мовчали? Думаю, що ваш обовязок був вияснити їм, що таке вимагання, вибачайте, і дурне і безпідставне. Аджеж таким робом, через свою примху, вони позбавляють освіти, ціле підрастаюче покоління!

— Щож, reverendissime, з рукою на серці, я не міг їм того сказати.

— Не могли? А то чому?

— Раз тому, що їх правда, бо інспектор для людей, а не люде для нього. А подруге — нікого се не позбавило освіти, бо в нашім селі весь народ освічений, всі діти вміють читати і писати далеко краще ніж по сусідніх селах, де є школи.

— Всі діти вміють читати й писати! — з правдивим перестрахом скрикнув патер. — А школи в селі нема? Як же се сталося?

— Проста річ. Кождий батько й мати самі вчать своїх дітей.

— А вониж відки вміють?

— Я їх навчив. Від трийцяти літ у мене така установка, що неписьменному парубкови і неписьменній дівці з сего села шлюбу не дам.

Патер Гавдентій широко витріщеними очима дивився на о. Чимчикевича, як на яке заморське чудовище. А заморське чудовище й собіж поглищувало глупо-наївно на патра, немов не розуміючи, чого тут дивуватися.

Помовчавши таким робом кілька хвилин, о. Чимчикевич висунув ізшід стола низенький стільчик, вніс із сіней кіш повний-верховатий капустияного листя, і сів на стільчику. В тій же хвилині немов на даний знак, із підхилених дверей сусідньої комірки рванулись до світлиці цілі десятки крілків і в радісних підскоках кп-

нулись до свого господаря. Струя якогось неприємного, звірячого запаху вірвалась разом з ними в світлицю, але о. Чимчикевич не запримічав сего. Крилики вкрили дідуса, мов купа пушистого, ріжномастного моху. Одні повискакували йому на коліна, інші на плечі, на голову, на руки, а прочі кинулись до коня і почали хрупати свіже листе, махаючи своїми довгими вухками і витріщивши десятки круглих оченят на незнайомого гостя.

— А тпрррус! — ласкаво скрикнув о. Чимчикевич, отрясаючись із мягкопушистих своїх улюблеників і викидаючи їм листе на долівку. Крилики всі разом позискакували з його плечей і колін і кинулись хрупати, але деякі зупинились перед своїм господарем, поставали на задніх лапках і дивились йому просто в очі, немов благали, щоб не прогонював їх від себе.

— От бачите, *reverendissime*, — всміхаючись перервав мовчанку о. Чимчикевич, — твар безсловесна, як кажуть, а також дечому може навчитися і привичок набратися. Треба тільки, щоб чоловік доложив старунку до всього, що робить, — щоб душу свою вложив у діло: тоді й діло буде з душею, — живе. Он як! А хто душі своєї в діло не вложить, той і не найде її; чи як ви думаєте, га?

Не знати, чи запах криликів, чи се раз-ураз повторюване питання, чи може розбуркане в душі патра підозрінне, що Чимчикевич не такий дурний, як видається, чи нарешті се все разом довело патра до якогось нервового роздрознення. Він став чогось непокоїтися і поклав собі скорійше покінчити сю розмову та прямо приступити до діла.

— Зовсім з вами згожуюсь. пан-отчику, — сказав він цілком нишнім, гострим і повним докору голосом. — Де священник не додасть своєму стаду духа правдивої набожності, там його й шукати дарма.

О. Чимчикевич при сих словах відразу зірвався зо стільця, мов укушений гадюкою.

— Се... се... ви як, *reverendissime*? — запитав він дрожачим голосом, неначе в середині у него щось кипіло і клубилося. — Се ви проти мене?

— Проти вас — не проти вас, а взагалі, — вимнаючи відповів езуїт.

— Значить ніби, що я старий дурень, — з бжолами та кролями панькаюсь, а своїх парафіян побожності не навчаю, га?

— А леж, пан-отче! Хто вам се каже? — крикнув єзуїт.

— Знаю, reverendissime, знаю, хто се каже! І ви тільки що се сказали! Щож, може воно й справді так! Може дійсно я дурень, ні до чого непригідний! Аджеж двацять літ уже всякі добрі приятелі пишуть та й пишуть на мене доноси до консисторії, що мовляв я неук, непотріб, казань у церкві не говорю і Бог знає ще що виробляю. І все се „в добрій думці“, як кажуть. Тільки що певно ніхто з них і не подумав, як то мені старому слухати такі закиди. Аджеж майте милосерде до мене! Бачите, я вже одною ногою в могилі; не ниві, то завтра перед Богом на рахунок стану! Позвольтеж мені спокійно вмерти! Не затроюйте мені тих кілька остатніх хвиль! Хібаж я тому винен, що Господь десь там забув про мене і не бере мене до себе?

Голос старця урвався від зворушення, і дві грубі сльози покотилися по його зівялих, поморщених щоках. Єзуїт сидів мовчки, понуривши очі і силкуючись не глядіти на о. Чимчикевича.

— Знаю я добре, — знов почав трохи спокійніше Чимчикевич, — що тепер пастирям треба більше знати і вміти; але я вже за старий, щоб учитися. От хочби й ся св. догматика! Ще в семинарії мало я знав її; та й як там нас тоді вчили! А опісля й усе до решти забув. Ну, й якеж я казанне скажу своїм мужикам? Почну говорити про догми: боюсь, щоб ще ересі якої не наплутати. Ну, тодіб певно на мене посипалось тільки жалоб і доносів, що й у десятих водах не обмивсяб. Читати з казальниці те, що інші понаписували і понадруковували, признаюсь вам, і стидно і очі не служать; і все той клопіт, що й їх я багато не розумію. А говорити так, що на язик навернется, і стидно і совісно. Я знаю, що бесідник я не мудрий. Заснуть мої парафіяне, їй Богу, заснуть, коли почну їм говорити про те, що не вяжеться безпосередно з їх життям. Не маю того дару — говорити плавно і до ладу про такі речі, що не торкаються зблизька до їх життя. Ну, і скажіть тепер, reverendissime, що мені робити! Дайте

пораду! Чи гнівити Бога, всеу призиваючи Його святе ім'я? Краще мовчати і накликати на себе гнів консисторії.

— Певна річ, — відповів згоджуючись патер, — що більший гріх гнівити Бога ніж консисторію. Але чим же ви прогнівите Бога, коли всяку неділю будете навчати своїх парафіян святій вірі і християнському життю?

— Тим прогнівлю: під час мого казання всі заснуть, а до того ще я й сам ересів наплету; ох що! Вже я себе знаю добре і не пориваюсь на те, чого мені Бог не дав. А прикидатися, лукавити душею, вчити людей тому, чого сам не знаю, на те я, *reverendissime*, за старий, — сумлінне не дозволяє.

— Мій Боже! — загомонів патер Гавдентій, — значить, ваші парафіяне так таки й живуть без науки святої віри?

— Так таки й живуть, — відповів о. Чимчикевич, звисивши голову на груди. — Правда, правда, читають усі і катехизис на память уміють, але більше нічого й не знають; бо й я сам більше нічого не знаю, а навіть і в катехизисі не все розумію, то й не все можу їм вяснити. Ну, щож робити, *reverendissime*, коли не розумію? Брався я читати книги теологічні.. Та куди тобі... Чи то очі у мене слабкі, чи то память притупилася: ні в зуб не розумію? А тут люде прийдуть часом, питають: що воно се, а як розуміти те? Щож я їм скажу? Буду брехати, коли сам напевно не знаю? От і говорю їм найчастійше: „Діточки мої! Розумійте, як хочете, а то й зовсім не розумійте: Богу се зовсім все одно. Він сам сказав: — Ність ваша розуміти времена і літа. Так і лишіть! Жийте гілько по божому, а там уже якось воно та буде.“

Патер Гавдентій аж вдарив себе по колінах.

— Бійтеся Бога, пан-отче! Невже ви так і говорите їм?

— А як же! Говорю, як сумлінне ведить.

— Ну, а повага церкви, котрій дана власть навчати і вказувати стежки господні?

— Щож, *reverendissime*, — майже з сльозами в очах мовив Чимчикевич, — видно, що Господь Бог не хотів

дати мені тої поваги, а коли не дав, то відкиж я візьму, а?

— В таким разі ви повинні покинути се місце, до котрого почуваете себе неспосібним. Ваше сумління день і ніч повинно вас мучити за той гріх, що ви займаєте таке важне місце, а не сповняєте привязаних до нього обов'язків. Аджеж ви отак доводите свою духовну паству до страшної безодні невірн, варварства, здичівня! Бо чим є чоловік без віри, як не звірем? Власне сумління повинно вам се казати!

— Ну, шож, reverendissime, коли мое сумління нічого такого мені не говорить?

— Як то не говорить? Для чого?

— Бо мої парафіяне дуже далекі від невірн, бунувірства, чи як ви се так дивненечко назвали, reverendissime. га?... далеко дальші ніж парафіяне янших церквів, котрі що неділі по дві години дрімують на проповіді. Я вчу, не проповідую, а так попросту, в розмовах. про домашні, близькі всякому речі. Се я добре знаю, і вони розуміють. „Не кради, не пий, не проклинай, не бий, другому в біді допомагай!“ Чи повірите, reverendissime, що за десять літ з нашого села ніхто в криміналі не сидів? Від 30 літ ані одного жиди у себе не маємо. Школи не маємо, а за то читальня яка! Правда, смішно воно; але що з того? Кому смішно, той нехай сміється!

— Гарно то все, гарно, — згоджувався патер, — але всего сього ще не досить.

— То правда, що не досить, — живо підхопив о. Чимчи́кевич, з лукавою усмішкою споглядаючи на сзуїта. — А ви, reverendissime, проїзжали через наше село? І бачили, яке воно? Немовби один сад, в котрому тут і там порозкидані хати. А до того ще з обох боків обрамоване цілим лісом овочевих дерев! Що? Може брешу?... А знаєте, reverendissime, як зветься той ліс?... „Покутний“, он як. А чому? Пустопани там була, коли я прибув сюди; так! Так і звалась „Неужиток“. А отсе я на сновіді замість звичайної покути: пять раз Отче наш, пять раз Богородице, а раз Вірую, зачав кождому завдавати таку покуту, щоб зразу коло своєї хаги, а далі й на тій пустопани засадив або зашпепив одно овочеве деревце, а за тяжший гріх то й кілька.

Ну, через 50 літ і ліс виріс, і все село обсадили, де тільки було яке вільне місце. За овочі з Покутного селяне касу заложили таку, що з самих процентів усі додатки краєві, повітові, громадські і шкільні оплачують; а що роздається бідним та потрібним, се і в коладу не кладу. Як же вам здається, *reverendissime*, чи мила Богу така покута, чи ні?

— Не туріть Бога, пан-отче! — гостро відгризнувся патер. — Хто може знати, що миле Богу, а що ні! Хто постигне глибину путей господніх? Але наскільки мій слабкий розум може судити, то кажу вам сміло: не мила і не може бути мила!

— Не мила? А то чому? — з неукритим зачудуванням запитав о. Чимчикевич.

— А тому, що до покути Бог вимагає серця сокрушеного і смиренного; а ви що даєте Йому? Далі Бог жадає, щоб чоловік як мога відривався від усього земного, від світової суети; а ви своєю роботою хібаж не прив'язуєте їх серця ще більше до сего світа? Ні, отче, хибна ваша дорога! Бог не може благословити такого діла. Противно, Бог уже тепер простер над вами свою руку, посилає вам віщунів свого гніву, і горе вам, коли завчасу не покається і не вернете на шлях правди!

При сих словах патер встав мимоволі і простяг праву руку наперед. Лице його сіяло, очі блищали, на чолі і устах нависала строгість розгніваного судії.

— Віщунів? Яких віщунів? — дрожачи і блідніючи запитав о. Чимчикевич.

— То-то й горе, що ви не бачите їх! Посиляє найстрашнішу духову заразу: духову сліпоту, двоєвірство і байдужність!

— Двоєвірство і байдужність? Як же ви се розумієте?

— Зовсім попросту. Ваша паства не вміє відрізнити доброго від злого, Христа від Бездіяля, святої католицької віри від схизми. Ваші духовні овечки любісінько ходять за границю на православні служби божі. Хібаж се нічого?

— А, так от про що ви! — сказав Чимчикевич, відітхнувши свобіднійше і з лекшим серцем. — Ну, се, здається, не такий ще тяжкий гріх.

— Не тяжкий гріх! — аж закричав патер.

— Думаю, що ні. Аджеж і там одного Бога хвалять, ще й так само, як у нас.

— Одного Бога! — розізлився патер. — От і Турки також одного Бога хвалять. То ви певно позволили би своїм парафіянам і на турецьке богомілле ходити?

— Ну, reverendissime, се вже ви задалеко зайшли. Я позволяю їм ходити на латинську службу; тільки що вони самі нерадо йдуть туди, бо нічого там не розуміють. А православна служба така сама, як наша; а тих догматичних тонкостей, що розрізняють нас, ані я сам не второпаю, ані мої мужики.

— Ех, пан-отче, пан-отче! — з жалістю промовив патер Гавдентій, киваючи головою. — І ви се говорите! Ви, католицький священик, можете так говорити, а навіть так робити!

— Щож, reverendissime? Як хто вміє, так і піє! Щож я винен, що говорю і роблю тільки те, що знаю?

— Значить, треба розширювати своє знання, або...

— Або що?

— Або розстарати собі когось, хто би допоміг вам.

— А... хтож мені допоможе? — пренаївно запитав Чимчикевич.

— Ну, се хіба велике діло? От і я сам готов.

— Ви, reverendissime? А то як?

— Можу вам зобовязатися хоч і що неділі говорити в церкві казання, а не тільки завтра.

— Завтра, як то? Не тільки завтра? — з зачудуванням питав Чимчикевич.

— Ну, так! Аджеж я того й приїхав! — відповів патер, зі свого боку також зачудований зачудуванням Чимчикевича.

— Чого приїхали?

— Щоб завтра казанне казати в вашій церкві. Аджеж ви вже повідомлені про се?

— Я? Сохрани, Господи! Я повідомлений?

— Ну, так! Аджеж наш пріор, знаєте, в Тернополі, мав писати вам про се!

— Ваш пріор! Во імя Отца і Сина!... Алеж я не знаю вашого пріора!

— Як то? Невже він не писав вам? Невже ви не дістали ніякого письма?

— Письмо якесь я на сьому тижні дістав, — відказав Чимчикевич змішаний, — але я не знав, від кого воно і про що писане.

— Як то не знали?

— Та так, що не знав! Бачите, ось воно! Що я намучився, щоб прочитати: і літери, здається, деякі розбираю, а слово хотьби тобі однісіньке! Ніде гріха діти, плюнув я на нього тай сховав. Ось вам воно: погляньте, чи се від вашого пріора?

І о. Чимчикевич подав патрови зім'яте, засмальцьоване письмо пріора. Той поглянув на него, сам не знаючи, що про се думати, і тільки охнув: письмо було писане по латині, котру Чимчикевич іще перед пятьдесятьма роками вспів забути всю до нащадку!

— От воно як! — промовив патер, помовчавши хвилинку та встигнувши за той час проклясти в душі хитрого пріора, що зробив йому такого збитка: — Щож тепер буде?

— Не знаю, *reverendissime*.

— Я конче мушу завтра сказати проповідь у вашій церкві. Мені моя власть наказала.

— Щож, — смирно відказав Чимчикевич, — з Богом, *reverendissime*. Тільки що мені моя власть скаже?

— Ваша власть? Яка?

— Ну, митрополит, консисторія. Чи може ви маєте їх дозвіл?

— Ні. А хібаж се не від вас залежить?

— Авжеж, що ні. Без вищого дозволу я не можу допустити священника иншого обряду проповідати в моїй церкві.

Патер Гавдентій стояв мов укопаний. От тобі на! Через таку пусту формальність мала бй пропасти його місія! Ах, і завсіди мусять його переслідувати ті дурниці, ті дрібнички життя, на котрі він не звертає уваги і котрі можуть иноді покусувати все діло. Але ні, то не може бути, бодай тепер ні! В якимсь нервовім зворуженню став він ходити по комнаті, придумуючи, що тут робити. Нараз зупинився перед Чимчикевичем.

— Так се ви кажете, що не маєте права допустити мене до проповідання в вашій церкві?

— Ні, reverendissime, не маю.

— Ну, а коло церкви, на цвинтарі можу проповідати?

— Там можете.

— Ну, ось і гарно. Буду проповідати на цвинтарі.

— Добре. Тільки, знаєте, reverendissime, я чоловік старий, слабкий; боюсь, щоб не було мені за се якої халепи.

— Від кого?

— А от хотьби від пана старости. Знаєте, на цвинтарі будь що будь публичне місце, а проповідь будь що будь — бесіда. А староста у нас гострий, службистий. Наблизить і запитає: „А що се у вас, отче, без дозволу влади на публичному місці якісь зборища збираються, бесіди говоряться?“ І щож я на се скажу?

— Смійтеся з того, пан-отче!

— Ну, ви собі, reverendissime, смійтеся на здоровле! А по мні мурашки бігають. Пощо мені клопоту на здорову голову? А ліпше знаєте що? У вас коні добрі, бричка легенька, дорога тепер добра: от ви, не в гнів вам кажучи, ідьте до города і добудьте дозвіл від пана старости. А я дуже радо зроблю все, що буде залежати від мене. Потрудіться, reverendissime; нехай се буде Богу на славу, а для мене старого спокійнійше.

Патер Гавдентій думав було зразу противитися і переконувати Чимчикевича, що його побоювання даремні; але ледви помітна іронічна нотка в остатніх словах „попа“ поразила його мов грім. Він зміркував відразу, що занадто мало цинив собі того старця, і що за тою дитинячою простотою і наївністю у него криється щось більше глибоке, якесь зовсім незвичайне „собі на умі“. Не кажучи ні слова більше, червоний і розсерджений патер скопив капелюх і вискочив на ганок.

— Запрягати! — крикнув він на все горло, побачивши, що сонце вже почало спускатися, і нагадавши собі, що до города добрі дві милі.

— От проклятий шп! — воркотів він собі під носом, дожидаючи, поки запряжуть його бричку. — За-мучив мене зовсім! Здається — ніби глупий мов пень,

а тимчасом він тугий як ливо. Алеж бо і я собі віпроку мудрий, тільки часу збавив даремнісінько! Чорт би його взяв з тим дозволом! Найшов, що видумати! І як то мені упоратися сьогодні?...

— А що, прошу еґомостя? Чи я не говорив, що вони скоро поїдуть? промовив усміхаючись Прокіп до Чимчикевича, запираючи ворота по відїзді гостей.

— Так то, так, Прокопе, — сумовито сказав о. Чимчикевич, — поїхали то вони, поїхали, але не сьогодні, так завтра вернуться знов.

— А най Бог боронить! — крикнув Прокіп. — А чого їм від нас треба, прошу еґомостя?

— Чого? — повторив о. Чимчикевич. — Чого? питаєш. Слухай же, Прокопе! Ти мене давно знаєш. Як ти гадаєш: дбав я про громадян? учив їх добру? давав їм добрий приклад? Був я для вас добрим попом?

— Падлюка був би той, хтоб лнавше говорив! — крикнув Прокіп. — Не попом, а батьком рідним! От чим ви були для нас!

— Ну, не говори так, Прокопе. Знаю я свої хлиб. Але того, що мені сказав сей езуїт, я до нинішнього дня не знав і не думав.

— То се езуїт? А щож він сказав вам?

— Сказав, що мої парафіяне Бога не знають, в двох Богів вірять, а то тому, що і тут і до Почаєва до церкви ходять, а в Почаєві, мовляв, уже не той Бог, що тутечки. Чуєш, небоже? І за се, грозив, не мене нас кара божа.

— От що він вам крякав! А крякали би над ним ворони!

— Не клени, Прокопе! І ддятого, говорив, треба нас усіх просвіщати, навернути на правдиву езуїтську віру; і він се зробить.

— Він? А не діждав би! А як же він нас навертатиме?

— Буде вам що неділі казання говорити.

— Тільки всього? Ну, чували ми їх казання! Се ще не великий страх! Нехай собі говорять. Я думав, що може зо староства наказ прийде, а староство жандармам накаже. От тоді справді був би клопіт, бо не стілько би навернули, скілько здерлиб. А казання — н-ву!

І махнувши рукою, Прокіп побрів на обїсте до

свого діла. А о. Чимчикевич довго ще сидів на ганку своєї старої хати, під тінею густо обвитої розцвілої фасолі, сидів і думав про неждану візиту єзуїта, про розмову з ним і його дивний замір.

— Ой, не проста, не випадкова то річ, — думав він. — Не на мене одного гострять зуби ті єзуїти; тільки здається, що мене першого хочуть проковтнути. Щож? Божа воля! Просив я Господа, щоб дозволив мені вмерти супокійно; та здається, що за мої гріхи не вислухав мене Бог. Прийдеться мабуть власними старими очима побачити ще початок нової боротьби, а може і свої старі кости в ній зложити. Його свята воля! А люта буде боротьба, страшна! І хто то в ній переможе? Находить на нас чорна хмара з заходу, грізна, озброєна просвітою, хитрощами, інтригою, протекціями і всякими мудрими штуками; а щож ми поставимо насупротив неї? Находить велика пошесть, страшна чума, котра може змести нас з лица землі, як вода злизує мул. А як жеж ми охоронимось від неї, де найдемо на неї лік?...

І о. Чимчикевич узяв старий молитвенник в дерев'яній, полотном обшитій оправі, писаний грубим, хорошим почерком на старім, грубім папері. Се була єдина вартна річ, яку посідав він і цинив вище всього на світі. Старець розвернув книгу і почав поволі, голосно і виразно читати. Молитва успокоїла його; важке вражіння, викликане єзуїтом, розвіялося. Яюсь мимоволі очі Чимчикевича зупинилися на остатніх листах молитвенника, де він сам після старих записок, документів і оповідань старих людей списав більше чим трьохсотлітню літопись села Товстохлоп. Одна сторінка тої літописі звернула на себе його особливу увагу. Перечитавши її, він тихо захихикав. Якась нова думка блиснула в його голові. Він ще раз перечитав тую сторінку і ще раз усміхнувся.

IV.

Була неділя. Прехороший літній день. На небі не видно ні однісінької хмарки. Темною густою зеленою вкривали вікові липи стару, але ще добре одержану церкву з її червоною банею, що була покрита бляхою, з позолоченим хрестом на вершкву. Побіч церкви блищав,

аж горів, новий, мідяний дах на невисокій присадкуватій дзвіниці. З церкви розлягався голосний, на ціле село протяглий спів літургії; у церкві співали всі, хто лиш міг: чоловіки, жінки, хлопці і дівчата гармонійним хором. Здавалося, що величезна хвиля тих голосів розпирає стіни старої церковці і підносить її на собі вгору. З боку коло крилоса стояв високий і чорний патер Гавдентій, з якимсь не то набожним, не то похмурим лицем, і ждав, поки скінчиться служба божа. Богато він натерпівся вчора: пізно в ночі приїхав у містечко і якось переночував у лихий жидівській коршмі. Ранком набігався немало, заким розбудив старосту і отримав від нього позволення промовити на публичнім місці. Та всетаки він поставив на своїм і вернувся на час. Зразу він дуже боявся, щоб о. Чимчикевич не втяв йому штуки і не упорався з службою божою вчасніше, так, що він, приїхавши, застане лиш заперті двері і вже нікого в церкві. Але ні. О. Чимчикевич поступив собі зовсім лояльно, а по утрені ждав аж годину на його приїзд. Се потрохи помшрило патра з Чимчикевичем, хоть дотепер не міг він йому простити вчорашнього занепокоєння.

Ось о. Чимчикевич дрожачим голосом прочитав евангеліє. Патер подумав, чи не почне він сам тепер проповідь, але ні: панотець править службу божу даліше. Ось і служба божа кінчиться. По причастію патер вийшов з церкви. Недалеко дзвіниці між двома величезними липами лежала велика, чотиригранна, на два лікті висока плита, якийсь старий надгробний камінь. Патер станув на нім, то буде його амвона. Виняв з хустини комжу і натягнув її поверх сутани. Стоячи високо на плиті з подискующим на сонці, гладко виголеним тіменем (барет він забув узяти з собою), здавався він високим як придорожній стовп і грізним мов мара. Сонце доходило вже до полудня і пекло немилосерно. В тіні лип цвірінькали воробці. Маса червоних великих блощиць лазила по гробах і наповняла всі отвори і тинисті щілини в деревляній загороді. Ані вітрець не подув, щоби відсвіжити повітре. Листе не рухалось зовсім, мов замёрло. Патер стояв якраз на такому місці, де за цілий південь не було тіни. На його чолі, щоках і руках почав виступати піт дрібними блискучими краплинами;

він нетерпливо прислухувався співови, котрий потоком виливався з церкви. Вже прочитано благословеніє, коли нараз патер з гніву мало-що в голос не заляв — з церкви розляглося: Радуйся, Николає, великий чудотворче!

— З розуму зійшов піп, чи що? Захотілось йому сьогодні читати акафист!

Але гнів на ніщо не придався, треба було ждати кінця акафисту. А о. Чимчикевич немов би навмисно кожде слово виголошував протягло, поволі, мов би догадувався, якої муки зазнає патер Тавдентій! Доброї пів години тягнувсь акафист; а як вимучився за той час патер на своїй кам'яній амвоні на сонічнім скварі, того ні пером описати, ні в казці розказати. Радо би був зліз він з плити і сів у холодку під дзвіницею, колиб не громада дітей і старших дівчат, котрі повходили з бабинця і поставали під церквою, заєдно хрестячись і споглядаючи на него.

При них злізати якесь нескладно. Патер разів з двадцять послав їх до чорта, але се небогато помагало. Дрібні крапельки поту давно вже перемінилися на ручайки, що тпхо спливали долі щоками, по плечах і грудях. Сорочка була на нім зовсім мокра і прилипала до тіла. Кров біла сильно в лице, голова горіла, в ушах шуміло, в горлі пересохло; патер став на правду побоюватись сонічного удару або якої небудь нагальної слабости.

Ну, слава Богу! вже скінчився і акафист! Він зітхнув свободнійше. Але шож се? В церкві спів затих, щось говорять. Можеж то бути? О. Чимчикевич почав проповідь! Патер іронічно усміхнувся, пригадавши собі оповідання про його проповіді. Мабуть вона не буде довга, подумав він. А всежтаки шкода, що я не в церкві. Було би цікаво послухати!

Дійсно варта було почути ту проповідь.

— Дітоньки мої, — промовив о. Чимчикевич, — вичитав я отсе в старих паперах, що нпні якраз сто літ минає... еге, сто літ, як один день! — як у нашому селі Товстохлопах вибухла страшна пошесть. Пів села вимерло за один тиждень. Триста вісімдесят душ без сповіди і причастя святого. Нехай нас усіх Бог боронить від такого, небожата! А як гадаєте, дітоньки мої,

чи не годилось би нам як небудь відсвяткувати столітню пам'ятку такого великого нещастя?

Нарід стояв, хрестився набожно і зітхав із глибини душі.

— Так слухайтеж, як я про се думаю, дітоньки! — продовжав о. Чимчикевич. — Відправмо молебень з коліноприклоненням за ті померші душеньки, а опісля виберіть собі кільканайцять парубків що дужчих, розумієте? І нехай вони за чергою до самого вечера дзвонять не вгваючи. Нехай ті голоси ідуть до всевишнього Бога і сповістять тпх наших небіщиків, що ми і по сто літах не забули про них. Нехай се буде Богу на хвалу, щоб Він змидувався над нами і відвернув від нас усяке лихо, усяку чуму тілесну і духову. Амінь.

По тих словах задзвонили маленькі церковні дзвінки, відтак обізвалась тонка сигнатурка у церковній копулі, а за нею загудили грімкі голоси з дзвіниці. Нарід упав на коліна і почалася панахида. Патер глядів здивований, не розуміючи, в чім діло, не знаючи, чи йому стояти, чи також упасти на коліна. Вкінці і він приклякнув на своїй плпті.

Скінчилася панахида, скінчилася служба божа, но дзвони як гуділи, так гудять. Хрестячись почав нарід виходити з церкви; дівчата в білих сорочках і різнобарвних стяжках пестріють як мак; за ними показались жінки в білих намітках, засіріли мужики в темних свитках; діти купками розбіглися по кладовищі. Патер стояв на камені облитий сонічним блиском і перехрестився. Нарід цікаво згромадився круг нього -- а дзвони гудуть не втихаючи. З злосливою усмішкою тпснуться парубки до дзвіниці, вистукують тяжкими чобітьми, спинаючись вгору по крутих сходках, а ті, що вже вилізли, повихилили голови зо всіх в'кон і отворів і з неменшою цікавістю глядять на єзуїта. Крізь гучний голос дзвонів чути їх регіт.

Зібралась ще більша юрба народу, патер перехрестився ще раз, потім здивований глянув на дзвіницю, мов би питав очима, коли вже раз перестануть там дзвонити? А дзвони і не думають переставати, гудуть що сили. А хороші і голосні ті дзвони на товстохолопський дзвінці! Розповідають, що вилито їх з колишніх козацьких гармат, що тут були затоплені в болотах по

якійсь битві, а пізніше віддалили їх мужики. Хороші, голосні дзвони! Як усі сім задзвонять разом, то при дзвіниці свого власного голосу не вчуеш, а гомін їх чути в сімох сусідніх селах.

Патер перехрестився третій раз.

— Во ім'я Отця і Сина, — почав він грімким голо-
сом — та куди там! За дзвонами нічого не чути.

— А що, не перестануть вони там дзвонити? —
крикнув він що сили до зібраної вколо него юрби.

— Га, що, як!? — закричали йому в відповідь
люде.

— Не перестануть дзвонити? — ревновав що сили
патер.

— Перестануть.

— Коли?

— У вечір.

— Як то у вечір? А чому ж се?

— Чому проганяємо.

— Яку чуму?

— Сто літ тому! Чума була! Триста душ без
сповіді! За померші душі! Чуму проганяємо! — Такі
уривані фрази розібрав патер зпосеред змішаного крику
народу. Зараз догадався він, що се нова видумка Чим-
чикевича. Очі його заблискали гнівом, і він зіскочив
з каменя на землю.

— Я вам маю говорити проповідь, — промовив
він ласкаво до народу.

— То говоріть! — роздалися голоси з купи.

— Як же мені говорити, коли дзвонять? Скажіть,
щоб перестали!

— Ні, не можна!

— Але мені сам староста дозволив говорити!

— То говоріть.

Зпосеред юрби родавався чимраз частіший сміх.
Дзвіниця була переповнена молодіжю, серед котрої
кождий рух і слова патра розбуджували непогамований
сміх і радість. А дзвони не переставали гомоніти ні на
хвилину. Патер побачив, що труд його даремний, про-
тивно, чим більше він буде лютитись, тим смішніше
буде його положення. І він роздумав, що ліпше уступити
сім разом, в надії, що другим разом тим повнішше
осягне побіду. Солодко усміхаючись, він промовив:

— Ну, дзвоніть собі, дзвоніть, я приїду на другу неділю. Бог з вами!

Але сідаючи на брпчку, що тут такп за церковною огорожею ждала на него, він стисненим кулаком погро- зив в сторону попівства і злосливо проворкотів:

— Почекай, ти стари шизтатіку, я тебе наўче!

(1887).

